

Mr. Almir GRABOVICA

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti

i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

E-mail: almir.grabovica@institut-genocid.unsa.ba

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:341.1:341.31:341.322.5(497.6 Žepa)"1992/1995" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.11.374>

ŽEPA “SIGURNA ZONA” UJEDINJENIH NACIJA¹

Apstrakt: *Zločini protiv čovječnosti, teška kršenja Ženevskih konvencija, povrede zakona i običaja ratovanja i drugi zločini provode se nad zaštićenim licima i društvenim grupama u Bosni i Hercegovini ciklično već nekoliko stoljeća. Zločini se uglavnom izvršavaju u vrijeme trajanja oružnih sukoba. Masovni zločini počinjeni u Bosni i Hercegovini u prethodna dva stoljeća, primarno su determinisani ideologijama teritorijalnog nacionalizma i projektima za njihovo ostvarenje od strane susjeda Hrvatske i Srbije. U oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini u periodu 1992-1995. godine također su počinjeni mnogobrojni zločini protiv čovječnosti, teška kršenja Ženevskih konvencija, povrede zakona i običaja ratovanja i drugi zločini protiv zaštićenih lica i nad zaštićenim objektima, pojedinačne i masovne naravi, među kojim i najteži zločin kojeg je čovječanstvo iskusilo od svog postanka - zločin genocida. Srpsko-crnogorski agresor je u svim okupiranim mjestima i gradovima, međunarodno priznate države i članice Ujedinjenih nacija (UN), izvršio brojne oblike zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Napade na područje općine Rogatica, koji su predmet ovog istraživanja, smatramo obrascem kojim se agresor (Savezna republika Jugoslavija) sa svojim kolaboracionistima (bosanskohercegovačkim Srbima) koristio kako bi u potpunosti istrijebio Bošnjake sa područja Republike Bosne i Hercegovine, kojeg su namjeravali vojnički zaposjesti. Namjera i način izvršenja srpskih zločina na prostoru Podrinja, kojem pripada i općina Rogatica, za vrijeme velikosrpske agresije 1992 - 1995 su isti kao i četnički zločini nad bošnjačkim stanovništvom tokom drugog svjetskog rata. Žepa, najveća od deset mjesnih zajednica u općini Rogatica je tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu postala mala bosanska enklava koja je odolijevala napadima i udarima daleko nadmoćnijeg neprijatelja sve do polovine 1995. godine. Vijeće sigurnosti UN-a je 6. maja*

¹ Ovaj rad je rezultat teorijskih i empirijskih naučnih istraživanja provedenih u okviru Naučno – istraživačkog projekta pod naslovom “Zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava na području općine Rogatica 1992-1995.”, koji je finansijski podržan od strane Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo. Ovom prilikom još jednom izražavamo zahvalnost Ministarstvu za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo za podršku.

1993. godine usvojilo Rezoluciju broj: 824, kojom je Žepa proglašava "sigurnom zonom" Ujedinjenih nacija. Svjesno zanemarujući činjenicu da je Žepa proglašena "sigurnom zonom" UN-a, agresor je nastavio koordinirano i sistematsko "čišćenje" bošnjačkog stanovništva i s tog područja. Napadi na Bošnjake Žepe nisu bili drugačijeg karaktera u odnosu na napade na druga područja Republike Bosne i Hercegovine, a posebno Podrinja. Ataci na Bošnjake kao etničku, nacionalnu i vjersku skupinu u cjelini, pa prema tome i one sa područja Žepe, bili su sastavni dio velikosrpske ideologije, politike i prakse stvaranja tzv. velike Srbije. Ovo istraživanje ima za cilj rasvijetliti značaj i status "sigurne zone" UN-a, odnos međunarodne zajednice prema agresoru i žrtvama, agresorske aktivnosti do potpune okupacije i ove "sigurne zone", te počinjene zločine nad Bošnjacima.

Ključne riječi: Agresija, genocid, Rogatica, Žepa, sigurna zona, Rezolucija vjeća sigurnosti UN-a, Bošnjaci.

ŽEPA - THE UNITED NATIONS „SAFE ZONE”²

Abstract: *Cyclically for several centuries in Bosnia and Herzegovina, there have been carried out crimes against humanity, serious violations of the Geneva Conventions and violations of the laws and customs of war and other crimes against the protected persons and social groups. Crimes are usually committed during armed conflicts. The mass crimes committed in Bosnia and Herzegovina in the previous two centuries were primarily determined by the ideologies of territorial nationalism and the projects for their realisations by the neighbouring Croatia and Serbia. Additionally, in the armed conflict in Bosnia and Herzegovina in the period 1992-1995 numerous crimes against humanity, serious violations of the Geneva Conventions, violations of the laws and customs of war and other crimes against protected objects, in its individual and mass nature, were also committed including the most serious crime that humanity has experienced since its inception- the crime of genocide. The Serbian-Montenegrin aggressor committed numerous forms of crimes against humanity and international law in all occupied towns and cities of the internationally recognised state and a member of the United Nations (UN). The attacks on the area of the municipality of Rogatica which are the subject of this research are considered to be the pattern which the aggressor (Federal Republic of Yugoslavia) and its collaborators (Bosnian Serbs) used in order to completely exterminate Bosniaks from the territory of the Republic of Bosnia and*

² This work is the result of theoretical and scientific research carried out within the scientific project entitled „Crimes against humanity and international law in the area of municipality of Rogatica 1992-1995” which was financially supported by the Ministry of Science, Higher Education and Youth of Sarajevo Canton. On this occasion, we once again express gratitude to this Ministry for their support.

Herzegovina which they intended to occupy militarily. The intention and method of committing Serbian crimes in the area of Podrinje, which also included the municipality of Rogatica, during the Greater Serbian aggression in 1992-1995 are the same as the chetnik crimes against the Bosniak population during the World War II.

Zepa, the largest of the ten local communities in the municipality of Rogatica, became a small Bosnian enclave during the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina that resisted the attacks and blows of a far superior enemy until the middle of 1995. Resolution No.824 declaring Zepa a „safe zone” of the United Nations was adopted on May 6, 1993 by the UN Security Council. The aggressor continued the coordinated and systematic „cleansing” of the Bosniak population from that area consciously ignoring the fact that Zepa was declared a „safe zone” by the UN. The attacks on the Bosniaks of Zepa were not of different character compared to the attacks on other areas of the Republic of Bosnia and Herzegovina, especially Podrinje. Attacks on Bosniaks as an ethnic, national, national and religious group as a whole, and therefore those from the area of Zepa, were an integral part of the Greater Serbian ideology, policy and practice of creating the so-called Great Serbia. This research aims to shed light on the importance and status of the UN „safe zone”, the attitude of the international community towards the aggressor and the victims, the aggressor's activities up to the complete occupation of this „safe zone” and the crimes committed against Bosniaks.

Key words: *Aggression, genocide, Rogatica, Zepa, safe zone, UN Security Council Resolution, Bosniaks.*

Uvod

Žepa je naseljeno mjesto na krajnjem istoku Bosne i Hercegovine. Graniči sa općinama Vlasenica, Srebrenica i Han Pijesak. Peručko jezero je njena istočna granica sa općinom Višegrad, a jednim kraćim dijelom graniči i sa susjednom Republikom Srbijom. Prema Popisu stanovništva iz 1991.³ Žepa, kao jedna od najvećih mjesnih zajednica u općini Rogatica, brojala je ukupno 2.441 stanovnika. Od tog broja, 92% su bili Bošnjaci. Zbog njene geografske specifičnosti, jer se nalazi u planinskim klisurama, putni pristup je bio znatno otežan. Strateški značaj Žepe određivan je ne samo svojom lokacijom, nego i zbog toga što se nalazi u srcu istočne Bosne i graniči sa općinama Srebrenica i Han Pijesak. U Han Pijesku je bilo komandno mjesto Glavnog štaba Vojske Republike Srpske (VRS).

³ *Stanovništvo Bosne i Hercegovine, narodnosni sastav po naseljima*, (priredili Gelo Jakov, Grizelj Marinko i Akrap Anđelko), Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb 1995, 206.

Na početku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, Jugoslovenska narodna armija (JNA), držala je mali garnizon u Žepi, koji je imao zadatak da štiti radio-relejni objekat na planini Sjemeć, poznatiji kao Zlovrh. To je bio objekat koji je imao izuzetnu i dominantnu važnost i mogućnost kontrole terena na ovom području, jer se tu nalazio jedan od najvećih radarskih sistema u bivšoj Jugoslaviji.⁴ Nakon oružanog napada na Rogaticu od strane JNA i njenih kolaboracionista tzv. Vojske Republike Srpske, dio bošnjačkog stanovništva je pokušao pronaći spas u Žepi, koja u proljeće 1992. nije pala pod agresorsku kontrolu. Sa kojim ciljem je krenuo napad na centar Rogatice govori i naredba Rajka Kušića, u kojoj stoji: "Naređujem jedinicama Seljani, Krnčići, Plješevica, Bukrići, Zakoma da drže položaje prema Kusturicama, Oškoplju, Rakitnici. Operativna jedinica u sledeća 24 sata izvršice čišćenje Oškoplja, Kusturica, Zakoma, Kalimanića, uz sadejstvo Sokoca. U Kalimanićima vodovi prostorni vršice otvaranje vatre samo u živu metu neposredno. Svoje prisustvo na terenu operativne jedinice označićemo ispaljivanjem raketa u redu tri (crvena, zelena, žuta). Naređujem svim jedinicama uništavanje, bez oklijevanja žive sile. Operativna jedinica vršice dejstva iz svog raspoloživog oružja."⁵ Agresorski napadi na gradove i sela koja su se nalazila u blizini Žepe natjeralo je stanovništvo tih mjesta i gradova da se kreću prema Žepi i tu pronađu spas od pokolja. U tom periodu u Žepu je pristiglo mnogo izbjeglica. Tako Žepa "postaje premala da primi sve izbjeglice, svaki kvadratni metar useljivog prostora se koristi, ljudi se smještaju u šupe, kolibe i pećine."⁶ Pristigle izbjeglice u Žepu su, svojim svjedočenjima o zločinima koje je srpski agresor provodio na već okupiranim područjima, potakle domaće i prognano stanovništvo da se organizira odbrana Žepe.

Za predsjednika Kriznog štaba postavljen je Hasib Omanović.⁷ Oko Žepe ojačane su i straže branioca. Manojlo Milovanović, načelnik GŠ VRS, naredio je 3. juna 1992. jedinicama da osvoje planine Radavu, Javor i Sjemeć na kojoj se nalazio vojni objekat (Zlovrh). Važnost ovog objekta bila je velika i za agresora i branioca Žepe. Narednog dana, 4. juna, srpska vojna kolona, koju je predvodio major Dragan Šuka, krenula je s Pala prema Žepi, odnosno Zlovrhu. Idući prema Žepi, u zaseoku Luke sela Brložnik, koje je imalo svega devet bošnjačkih kuća, srpski vojnici otvorili su pješadijsku vatru po njima. To je izazvalo bijes kod Bošnjaka iz okolnih sela, ali im je ojačalo i odlučnost da se brane. Pripadnici Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine (TORBiH) postavili su zasjedu nadolazećoj koloni agresorske vojske u Budičinom Potoku. Svjedok događaja, Šaban Kulovac, o tome u svojoj knjizi navodi: "Mještani Stoborana, Gođenja, Borovca, koji su došli sa desne strane

⁴ Opširnije: Šaban Kulovac, *Žepa 1992-1995, Istinu ne smijemo zaboraviti*, Grafix san, Sarajevo, 2007, 36; Muhidin Mustafa Kurtić, *Žepa, ratni dnevnik*, Bosanska medijska grupa, Tuzla 2006, 119-126.

⁵ AIIZ, inv. broj: 9-16158, VRS, 1. plpbr, broj: 6/92, *Naredba*, 23. maj 1992.

⁶ Š. Kulovac, *Žepa 1992-1995*, 35.

⁷ *Isto*, 29.

puta, dolaze u Krive Strane u mjesto zvano Kulića Ograda, zajedno sa Brložanima i Podžepcima. Kolona je došla u Krive strane oko 10 sati ujutro. Žepljaci su već stigli u Budičin Potok i zauzeli desnu i lijevu stranu puta. Kad je kolona stigla počele su borbe. Jedinica JNA-VRS se našla u potpunom okruženju i na brisanom prostoru. Uviđajući da će naoružanje i municija biti zarobljeni oficir Dragiša Pavlović, diže u zrak kamion ubijajući i sebe. Prije toga je radio-vezom zvao svog zapovjednika, Šuku i kazao mu da se posljednji put javlja i da uništava sebe, naoružanje i municiju, jer ne dozvoljava da bude zarobljeno. Najveći broj vojnika gine u eksploziji kamiona s municijom. U krugu od 50 metara sve je bilo spaljeno.”⁸ U borbama koje su se vodile u Budičinom Potoku, Vojska Republike Srpske (VRS) je pretrpjela teške gubitke, uključujući 45 poginulih i 31 ranjenog vojnika. Najveći broj ubijenih je bilo s područja Općine Pale.⁹ Petog juna agresorske snage u večernjim satima napale su Stoborane i ubile deset civila među kojima je bilo jedno dijete od 16 mjeseci.¹⁰

Branioci Žepe, iako su bili nedovoljno snabdjeveni s naoružanjem i municijom, upotrebom improviziranih sredstava, kao što je rušenje drveća koje je prepriječilo put pomenutoj koloni, je nanijelo velike gubitke agresoru. Istog dana jedna grupa Žepljaka zauzela je vojni objekat Zlovrh. Nakon što su se jedan srpski podoficir i dvanaest njegovih vojnika predali bez borbe, isti su ispraćeni i provedeni ka Han Pjesku.¹¹ Dan poslije događaja u Budičinom Potoku, avioni JNA bombardovali su cijelo područje Žepe. Ubijeno je i ranjeno desetina civila. Žepa se od tada nalazila u potpunom okruženju, a artiljerijsko-pješadijski napadi su nastavljeni svakodnevno. U narednom periodu posebno je bilo teško zbog nestašice osnovnih prehrambenih proizvoda kao i medicinskog materijala. Bolesnom i ranjenom civilnom stanovništvu, uključujući i djecu, bilo je uskraćeno adekvatno liječenje i sanitetsko zbrinjavanje. Svakodnevna aktivnost stanovnika Žepe u tom periodu bilo je skupljanje tijela ubijenih i zaklanih Bošnjaka sa šire regije Gornjeg Podrinja, koja su plutala rijekom Drinom, a neka

⁸ *Isto*, 37-38.

⁹ Nakon ovog događaja na Palama je održan sastanak najvišeg vojnog i političkog vrha RS s porodicama poginulih vojnika. Prisustvovali su, kasnije osuđeni ratni zločinci, Biljana Plavšić i Milan Gvero. Porodice su tražile odgovore na pitanja: “Tražimo krivca za poginule braću, muževe, najdraže.... Poginuo nam je najbolji kadar zbog nesvjesnog i nestručnog rada GŠ... Zašto su otišli samo Paljani, a ne borci iz Han Pjeska i Sokoca? Zašto se Žepa nije uništavala helikopterima i avionima? Zašto nije išlo više tenkova, bolja predhodnica i izviđanje, gdje je bila zaštićena? Zašto ni jedan borac nije znao gdje ide u akciju? Ko je izdao naređenje da idu samo Paljani? Ko je iz Kriznog štaba naredio Paljanima? (jer je to jedinica koja je formirana tek 19. maja 1992. godine i nije bila spremna za tako složen posao). Na kraju pored postavljenih pitanja iznešene su konstatacije da se sa 320 ljudi nije moglo ratovati na ovakvom terenu, da su Pale “Knin” Srpske Republike Bosne i Hercegovine i da bi svaki častan oficir sa ovolikim gubicima izvršio samoubistvo.” Up: Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ), inv. broj: 9-16132, VRS, GŠ, pov. broj: 16/10-10, *Službena zabilješka o razgovoru sa rodbinom palih boraca u kanjonu Žepe*, 30. juni 1992.

¹⁰ Čerimović Bajro, Čerimović Behija, Klempić Ramiz, Sejfić Đulka, Sejfić Hamza, Sejfić Nedžad, Sejfić Subhija, Sejfić Zuhra, Sejfić Demila i beba Sejfić Safet.

¹¹ Š. Kulovac, *Žepa 1992-1995*, 39.

od njih došla do ušća rijeke Žepe. Desetine stanovnika Žepe je bilo angažovano na ukopavanju posmrtnih ostataka duž obale rijeke. Svjedok tih događaja R. M. navodi da je i on učestvovao u izvlačenju i zakopavanju oko 200 tijela brutalno ubijenih Bošnjaka. Također, navodi da je "jedna grupa leševa doplutala i u svakoga je desna strana čela bila razbijena, tu sam bio očevidac."¹² Znači da su ubijeni udarcima tupih predmeta u glavu poput čekića i maljeva. Drugi svjedok tih događaja kaže: "Noću se sahranjivalo, a preko dana je Drina pronosila tijela gdje se moglo vidjeti i golo ženskinje raskovano na daskama."¹³

Žepa "sigurna zona" Ujedinjenih Nacija (UN)

Situacija u Žepi, od prvog većeg oružanog sukoba koji se dogodio u Budičinom Potoku, pogoršavala se iz dana u dan. Područje Žepe možemo prepoznati kao sastavni dio jednog od šest takozvanih strateških ciljeva srpskog naroda koje je ratni zločinac Radovan Karadžić objavio 12. maja 1992. poslanicima takozvane skupštine srpske paradržave.¹⁴ Iz tih ciljeva su kasnije proisticale sve naredbe i direktive GŠ VRS koje su se ticale čitavog Podrinja uključujući i Žepu.

S proglašenjem ratnog stanja u Republici Bosni i Hercegovini u Žepi se intenzivnije pristupilo formiranju jedinica TORBiH, odnosno Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH), i organa civilne vlasti.¹⁵ Krizni štab preimenovan je u Ratno predsjedništvo. Za komandanta je postavljen Čardaković Ramo, a za njegovog zamjenika Česko Selim. Sredinom septembra za novog komandanta imenovan je Avdo Palić, a za njegovog zamjenika Dževad Brgulja. Jedinice ARBiH iz Srebrenice spojile su se 4. septembra 1992. s jedinicama iz Žepe. Od tog dana odbrana Srebrenice neizbježno je utjecala na odbranu Žepe i obrnuto.

¹² AIIZ, *Izjava R. M. (video izjava)*.

¹³ *Izjava Č. S. (kopija izjave u posjedu autora)*.

¹⁴ Na 16. sjednici takozvane skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 12. maja 1992, kojom je presjedavao Momčilo Krajišnik kao njen predsjednik, Karadžić je obznanio šest strateških ciljeva srpske paradržave:

- 1) Državno razgraničenje od druge dvije nacionalne zajednice,
- 2) Koridor između Semberije i Krajine,
- 3) Uspostavljanje koridora u dolini rijeke Drine, odnosno eliminisanje Drine kao granice između srpskih država,
- 4) Uspostavljanje granica na rijekama Uni i Neretvi,
- 5) Podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski dio i u svakom od dijelova uspostavljanje efektivne državne vlasti,
- 6) Izlaz Republike Srpske na more. Up: International Criminal Tribunal for former Yugoslavia (ICTY), predmet broj: IT-00-39-T, *Presuda Momčila Krajišnika*, 27. septembar 2006. godine.

¹⁵ Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine naredilo je 23. juna 1992. promjenu naziva TORBiH u ARBiH. Up: Amir Kličko, *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019, 11.

Komandant GŠ VRS, kasnije osuđeni ratni zločinac Ratko Mladić, izdao je 19. novembra 1992. *Direktivu 4. za naredna dejstva VRS*. U njoj je Drinskom korpusu naredio: "...braniti Višegrad (brane), Zvornik i koridor, a ostalim snagama na širem prostoru Podrinja iznurivati neprijatelja. Nanositi mu što veće gubitke i prisiliti ga da sa muslimanskim stanovništvom napusti prostore Birača, Žepe i Goražda. Prethodno ponuditi razoružavanje borbeno sposobnih i naoružanih muškaraca, a ako ne pristaje – uništiti ih."¹⁶ U skladu s Mladićevom *Direktivom*, komandant Drinskog korpusa, Milenko Živanović, naredio je 24. novembra 1992. komandi Bratunačke brigade napad kojim će se "*muslimansko stanovništvo prisiliti da napusti prostor Cerske, Srebrenice, Žepe i Goražda*".¹⁷ U skladu s *Direktivom*, načelnik štaba VRS, Milovanović, izdao je 1. maja naredne godine "naređenje za oslobađanje Žepe i Goražda i presjecanje komunikacije Kladanj – Živinice" kojim, između ostalog, "Vojska RS ima zadatak da ofanzivnim dejstvima u potpunosti očisti srednje i gornje Podrinje."¹⁸ Naglasio je da će operacija "čišćenja" gornjeg i srednjeg Podrinja, te presjecanja komunikacije Kladanj - Živinice biti izvedena pod nazivom "*Proljeće 93*" i da će njome rukovoditi GŠ VRS sa IKM-a u Rogatici. Milovanović je naglasio da se operacija izvede u dvije etape, gdje je u prvoj fazi, između ostalog, bilo potrebno "energičnim dejstvima razbiti i uništiti neprijateljske snage na širem prostoru Žepe, desnoj obali r. Drine i lijevoj obali r. Drine i r. Prače na odsjeku: Ustiprača - Višegrad i Ustiprača - Mesići i presjeći komunikaciju: Kladanj - Živinice,"¹⁹ a u drugoj etapi "izvršiti pregrupisavanje snaga i sa kružne osnove, uvodeći svježe snage, produžiti sa energičnim napadom ka Goraždu, što prije ovladati dominantnim visovima oko Goražda i dovesti ga u potpuno okruženje."

Agresor je u toj ofanzivi posebno stravične zločine počinio na prostoru Goražda u opsadi, zauzeo slobodne prostore općine Višegrad, koji su graničili s općinom Goražde i približio se gradskom području Goražda.²⁰ Agresorske jedinice su 4. maja 1993. napale selo Brezova Ravan i ubile 12 civila. Brzim odgovorom jedinica ARBiH iz sastava Žepske brigade srpski agresor je natjeran na povlačenje. Nakon stalnih napada i ozbiljnih ofanziva VRS, a koji su doveli u ozbiljnu životnu opasnost i humanitarnu katastrofu hiljade nezaštićenih bošnjačkih civila, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija je 6. maja 1993. svojom Rezolucijom 824 dalo Žepi i okolnim selima status "sigurne zone."²¹ To je

¹⁶ ICTY, predmet broj: IT-05-88/2-T, *Presuda Zdravka Tolimira*, 12. decembar 2012.

¹⁷ *Isto*.

¹⁸ AIIZ, inv. broj: 9-9241, VRS, GŠ, str. pov. broj: 02/2- 402, *Borbena naređenje za oslobađanje Žepe i Goražda i presjecanje komunikacije Kladanj-Živinice*, 1. maj 1993.

¹⁹ *Isto*.

²⁰ Opširnije: Muamer Džananović, *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2015, 58.

²¹ Sigurne zone Ujedinjenih nacija, ustanovljene Rezolucijom 824 Vijeća sigurnosti UN, od 6. maja 1993, kojom se, pored ostalih, "glavni grad Republike Bosne i Hercegovine Sarajevo i druga na uporediv način ugrožena područja, posebno gradovi Tuzla, Žepa, Goražde, Bihać, kao i Srebrenica i njihove okoline moraju tretirati kao sigurne zone od svih uključenih strana i moraju biti poštene

podrazumijevalo prestanak srpskih napada i svakog drugog neprijateljskog čina protiv ovih zaštićenih područja, te povlačenje svih srpskih vojnih i paravojnih jedinica na udaljenost s koje ne bi bili prijetnja sigurnosti stanovništva. Rezolucija je zahtijevala slobodan i nesmetan pristup za UNPROFOR i humanitarne organizacije. Dva dana poslije potpisan je sporazum između ratnog zločinca Mladića i načelnika Štaba vrhovne komande ARBiH (ŠVK) Sefera Halilovića u prisustvu generala potpukovnika Philippa Morillona o demilitarizaciji Srebrenice i Žepe.²² U Rezoluciji 836 od 4. juna 1993. godine Vijeće sigurnosti, postupajući prema Poglavlju VII Povelje Ujedinjenih nacija, produžilo je mandat UNPROFOR-a kako bi mu omogućilo da odvрати srpske napade na zaštićena područja i osigura povlačenje vojnih ili paravojnih jedinica VRS. Nakon potpisivanja sporazuma i proglašenja enklave Žepa "sigurnom zonom" u nju je upućen "Ukrajinski bataljon" UNPROFOR-a, koji je, ustvari, imao brojno stanje jedne pješadijske čete od oko stotinjak ljudi. Posjedovao je deset oklopnih vozila.

Komanda jedinica bila je smještena u osnovnoj školi u Žepi, a njen komandir bio je pukovnik Sejmon Dudnjik. Dolaskom u Žepu UNPROFOR je formirao devet punktova: Brezova Ravan, Bokšanica, Ribioc, Slap, Brestovnik, Kličevac, Palež i Vrelo. Centar veze nalazio se na Zlovrhu. Ukrajinci su pretrpjeli prve žrtve u Žepi 11. augusta 1993. kada je njihov komandant potpukovnik Slivnij stradao od nagazne mine. Teže povrede zadobili su major Kovalčuk i kapetan Kulikov u blizini punkta Bokšanica. Bošnjačko stanovništvo imalo je dobar odnos prema vojnicima UNPROFOR-a u početnom periodu njihovog boravka u Žepi. Srpskom agresoru je to izuzetno smetalo, te je iz tog razloga u blizini punkta Bokšanica postavio protivpješadijske mine. Jusuf Žiga u svojoj knjizi navodi da je ukrajinski komandant, Slivnij, po dojavi svojih vojnika, otišao u Bokšanicu to provjeriti. Prema Žigi, tada su ga ubili pripadnici VRS i optužili Bošnjake za taj incident kako bi stvorili nepovjerenje Ukrajinaca prema njima. Tim činom je srpski agresor pokušao pokazati međunarodnoj zajednici da naoružanje ARBiH iz Žepe nije predato i da ona nije izvršila unutrašnju demilitarizaciju.²³ Taj potez srpskog agresora bitno je promijenio odnos UNPROFOR-a prema Bošnjacima u Žepi, jer od tada sve bitne informacije su preko njega dolazile do agresorskih snaga. Demilitarizacija u suštini nikad nije provedena do kraja ni od strane 285. Iblbr (ARBiH) koja nije htjela da preda, i onako skroman broj, pješadijsko naoružanje koje je posjedovala. Predajom naoružanja prepustila bi se u ruke

oružanih napada i svog ukupnog neprijateljskog djelovanja protiv sigurnih područja i povlačenja svih vojnih i paravojnih jedinica bosanskih Srba, od ovih gradova na udaljenost na kojoj prestaju predstavljati prijetnju njihovoj sigurnosti i njihovom stanovništvu, što će biti praćeno od strane vojnih posmatrača Ujedinjenih nacija." Up: Press centar ARBiH, *Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1995, 11.

²² AIIZ, inv. broj: 9-16125, *Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice i Žepe zaključen između Generala potpukovnika Ratka Mladića i Generala Sefera Halilovića u prisustvu Generala potpukovnika Philippa Morillona*.

²³ Bećir Heljić - Jusuf Žiga, *Žepa na svom izvoru*, Medžlis islamske zajednice, Sarajevo 2018, 186-187.

neko drugog “zaštitnika” u uslovima totalnog agresorskog okruženja. Tako da je predala određen broj naoružanja starije proizvodnje, a kako bi ispunila minimum uslova sporazuma. Agresorska strana je sve teško naoružanje ostavila na istim vatrenim položajim mjestima s cijevima okrenutim prema enklavi. Vojnici RS, koji su držali Žepu u blokadi, ostali su raspoređeni oko nje potpuno naoružani.

Od proglašenja “sigurne zone” u maju 1993. borbena dejstva su prestala. Borci i civilno stanovništvo posvetili su se drugim aktivnostima. Humanitarni konvoji dolazili su redovno, tako da su i problemi s hranom u tom periodu stavljeni pod kontrolu. Bilo je nekih manjih komplikacija koje nisu utjecale na pogoršanje situacije u “sigurnoj zoni.” Takvo stanje potrajalo je do polovine naredne godine kada je srpski agresor ponovo počeo s napadnim djelovanjima u cilju realizacije svojih strateških ciljeva vezanih za Podrinje. Slavko Ognjenović, komandant bratunačke brigade VRS, oslanjajući se na uputstva iz *Direktive 4* GŠ VRS informisao je 4. jula 1994. pripadnike svoje brigade: “Moramo ostvariti konačni cilj – da Podrinje bude u cijelosti srpsko. Enklave Srebrenica, Žepa i Goražde moraju biti vojnički poražene. Vojsku RS moramo neprekidno opremiti, obučavati, disciplinovati i pripremiti za izvršenje tog odlučujućeg zadatka – protjerivanja muslimana iz enklave Srebrenica. Oko enklave Srebrenica nema povlačenja, već se mora ići naprijed. Neprijatelju treba zagorčavati život i činiti nemogućim privremeni opstanak u enklavi, da bi što prije organizovano masovno napustio enklavu, shvatajući da mu u njoj nema opstanka.”²⁴ Ova Ognjenovićeva informacija je pokazatelj da agresor ni u jednom trenutku nije odustajao od okupacije “sigurnih zona.” Zadnjeg dana 1994. postignut je sporazum o potpunom prekidu neprijateljstava između zaraćenih strana poznatiji kao “Carterov sporazum.” Potpisali su ga predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Alija Izetbegović, komandant ŠVK ARBiH, Rasim Delić, i – kasnije presuđeni ratni zločinci – Karadžić i Mladić. Sporazum je stupio na snagu prvog januarskog dana 1995. i trebao je važiti naredna četiri mjeseca. Međutim, prekršen je već 8. marta kada je zločinac Karadžić izdao srpskoj vojsci *Direktivu za dalja dejstva 7* u vezi s njenom dugoročnom strategijom prema Srebrenici i Žepi, “sigurnim zonama” Ujedinjenih nacija, a u cilju “definitivnog oslobađanja Podrinja”, odnosno zauzimanja Podrinja. Prema *Direktivi* je, između ostalog, trebalo “svakodnevnim planskim i osmišljenim borbenim aktivnostima stvoriti uslove totalne nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljeg opstanka i života mještana u Srebrenici i Žepi.”²⁵ Analizirajući ovu *Direktivu* jasno se dolazi do zaključka da GŠ VRS u ovom periodu nije težio zauzimanju “sigurnih zona” snažnim napadom, već je imao namjeru da slomi volju branilaca da se odupru opsadi i srpskom neprijatelju, stvarajući očajnu situaciju bez ikakve nade za opstanak. Za ostvarenje ove namjere bilo mu je važno fizički razdvojiti

²⁴ ICTY, predmet broj: IT-05-88/2-T, *Presuda Zdravka Tolimira*, 12. decembar 2012, 74.

²⁵ AIIZ, inv. broj: 2-3467, VRS, GŠ, dt. broj: 2/2-11, *Direktiva za dalja dejstva op. br. 7*.

srebreničku i žepsku enklavu. Slijedom *Direktive*, VRS je pojačala aktivnosti oko "sigurne zone" Žepa. U izvještaju komandanta 285. Iblbr brigade, Avde Palića od 27. marta 1995, navodi se da "agresor intenzivno izviđa na pravcima Borika – Bokšanica – Žepa, Stoborani – Gođenje – Laze, Šitarevo – Slap Žepa i Podravanje – Stublić – Luka." Na ovim pravcima pokušavao je "jednim dijelom da pomjeri svoje snage u svoju korist, ali do sada nije ugrozio demilitarizovanu zonu Žepe."²⁶ U mjestu Jelik, na području Bokšanice, ubijena su 7. aprila dva borca 285. Iblbr brigade kada su agresorske snage izvršile pješadijski napad. Ovo je potvrdilo opravdanost odluke komande brigade da zadrži dio svog naoružanja. Izrevoltirani stanovnici i borci Žepe su uvrijedljivim riječima i gestima nasrnuli na posmatrače UN-a i nisu im dozvolili da izvrše odgovarajuću istragu.²⁷

U međuvremenu, pripreme VRS za fizičko odvajanje enklava Srebrenice i Žepe su počele ozbiljno u mjesecu maju 1995. godine. Glavni cilj ovih aktivnosti VRS bio je da poboljša taktičko stanje na terenu u svoju korist i stvori uslove za konačno zauzimanje Srebrenice i Žepe. Radislav Krstić – tada zamjenik komandanta Drinskog korpusa VRS, a nakon agresije osuđeni ratni zločinac – izdao je 15. maja 1995. naredbu "o stabilizaciji odbrane oko enklave Žepa i Srebrenica i stvaranju uslova za oslobađanje enklava." Naredio je "snagama za aktivna dejstva: (vlaseničke lake pješadijske brigade, miličke lake pješadijske brigade, voda vojne policije Drinskog korpusa, voda MUP-a i čete 65. motorizovanog zaštitnog puka) da dođu do linije Stublić – Brestovik – Mrkodo – Brloška planina i na njoj stvore uslove za produžetak napada prema Žepi na pravcima: Brestovik – Zlovrh – Žepa i Brložnik – Purtići – Žepa." Izdao je i zadatke 1. Podrinjskoj lakoj pješadijskoj brigadi i 65. motorizovanom zaštitnom puku. Istureno komandno mjesto Drinskog korpusa trebalo je bude uspostavljeno u rejonu Podžeplja 16. maja 1995. godine.²⁸ Komandant 1. plpbr (Rogatica) zločinac Rajko Kušić dao je zadatak 16. maja jedinicama brigade, kako on navodi, "stabilizacije odbrane oko muslimanske enklave Žepa,

²⁶ AIIZ, inv. broj: 9-16157, UNPROFOR, *The fall of Žepa-Military narrative (izvještaj Avde Palića, komandanta 285. Iblbr, 27. mart 1995)*.

²⁷ Iz izvještaja 285. Iblbr: "Do pogoršanja odnosa tima i mjesne brigade, odnosno stanovništva došlo je poslije pogibije naša dva vojnika u mjestu Jelik 07.04.1995. godine. Naime, na lice mjesta događaja pored prestavnika brigade i UNPROFOR-a došli su i Vojni posmatrači. Na licu mjesta se već nalazila veća grupa vojnika i građana. Revoltirani vojnici i građani su uvredljivim riječima i gestima nasrnuli na već pomenute posjetiocce bez obzira na njihovu pripadnost, tako da je čak i komandant brigade bio izložen pogrđama, a najviše UNPROFR-ov komandant a Vojni posmatrači su zanemareni. Svjesnom aktivnošću komandanta brigade ovaj incident je izgladen, a na njegov prijedlog zbog bezbjednosti Posmatrači su se preselili iz ranijeg prebivališta u krug UNPROFOR-a. Poslije ovog događaja vojni posmatrači su prestali sa radom (samo su dva puta izašli iz kruga) pravdajući svoj nerad nedostatkom goriva za vozila i slično. Koliko nam je poznato u međuvremenu su Vojni posmatrači od svoje nadležne komande više puta tražili smjenu koja im je obećana i to kompletnog tim, a do smjene nije došlo zbog nedobijanja odobrenja za prelazak od agresorske strane... Vojni posmatrači su napustili Žepu 23.05.1995. godine." AIIZ, inv. broj: 9-16142, ARBiH, 285. Iblbr, str. pov. broj: 08-13-83/95, *Izvjestaj*. 31. maj 1995.

²⁸ AIIZ, inv. broj: 9-16127, VRS, Drinski korpus, str. pov. broj.: 04/112-14, *Stabilizovanje odbrane oko enklave Žepa i Srebrenica i stvaranje uslova za oslobađanje enklave-naredenje*, 15. maj 1995.

zatvaranje enklave, poboljšanje taktičke situacije i stvaranje uslova za konačno oslobađanje enklave.”²⁹ Naređenjem je obuhvaćeno i premještanje artiljerije za pružanje vatrene podrške jedinicama u napadu u pravcu Žepe. Vatrene podrška brigade uključivala je vod haubica 105 mm, minobacački vod 82 mm, minobacački vod 120 mm (dva oruđa), Praga (protivavionski top 30 mm) i Bofors (protivavionski top 40 mm). Raspoređivanje agresorskih snaga za navedenu operaciju očigledno je kasnilo, a rok do 16. maja nije ispoštovan. Ova situacija je navela komandu Drinskog korpusa da od 16. maja 1995. otkaže ofanzivna dejstva na Srebrenicu i Radavu od strane 1. miličke lake pješadijske brigade, 1. vlaseničke lake pješadijske brigade i 65. motorizovanog zaštitnog puka. Međutim, 1. plpbr i 65. motorizovanom zaštitnom puku naređeno je da prema raspoloživim kapacitetima nastave guranje linije odbrane prema enklavi Žepa. Pregrupisanje 1. plpbr završeno je za dva dana. Ratni zločinac Radislav Krstić izdao je 18. maja naređenje za “zatvaranje enklave Srebrenica-Žepa.”³⁰

Kako su jedinice Drinskog korpusa pojačavale svoje izviđačke i druge aktivnosti njihovi vatreni okršaji s braniocima Žepe bili su u porastu. S obzirom da je VRS kršila Rezolucije Vijeća sigurnosti 824 i 836, a i druge potpisane sporazume, 25. i 26. maja 1995 – na zahtjev UNPROFOR-a – NATO je izvršio zračne udare na teritoriju koju je kontrolisala u okolini Sarajeva. Vojska RS je uzvratila granatiranjem praktično svih enklava, uključujući Srebrenicu i Žepu, i uzimanjem 300 talaca, među kojima je bilo osoblje UN. Taoci iz UNPROFOR-a odvedeni su na mjesta koja su bila potencijalne mete zračnih udara kako bi se ucijenio UNPROFOR da obustavi zračne udare, što se ubrzo i desilo. Komandant Drinskog korpusa, Milenko Živanović, naredio je da se odmah obustave svi humanitarni konvoji i kretanje vozila UNPROFOR-a kao i drugih međunarodnih organizacija u zoni koju kontroliše korpus. Iz tog razloga ponovo je došlo do nestašice hrane za stanovništvo Žepe, ali i za “Ukrajinski bataljon.” Nastavljajući sa aktivnostima u vezi s potpunim razdvajanjem enklava Srebrenica i Žepa, komandant 1. plpbr Rajko Kušić izdao je 27. maja naređenje i komandi Interventne čete.³¹ Krajem maja u Žepi su primijećeni upadi srpskih jedinica koje

²⁹ AIIZ, inv. broj: 9-16157, UNPROFOR, *The fall of Žepa-Military narrative (naredba Rajka Kušića, komandanta 1. plpbr, 16. maj 1995)*.

³⁰ U naređenju se pored ostalog navodi: “1. komanda 1. plpbr će organizovati zasedna dejstva na dostižnutoj liniji u duhu predloga komandanta 1. plpbr po izvještaju 01-561/95. od 18.05.1995. godine, do izvršenja spoja sa levim susedom, posle čega preći na uređenje odbrambenih položaja na naređenoj liniji odbrane; 2. komanda 65. Zmtp odmah će preduzeti mere za pomeranje snaga na naređenu liniju i prioritarno obezbediti spoj sa desnim susedom; 3. Pukovnik Milanović, NPVO iz komande DK će 18.05.1995. godine otići u komandu 65. Zmtp radi sagleđavanja mogućnosti za spajanje 65. Zmtp sa 1. plpbr i preduzeti mjere da se spoj izvrši što prije, a o tome će me izvestiti 19.05.1995. godine do 18,00 časova.” Up: AIIZ, inv. broj. 9-16130, VRS, Drinski korpus, str. pov. broj: 04/112-17, *Naređenje*, 18. maj 1995.

³¹ Izvod iz naređenja: “1. Za izvršenje zadataka na presijecanju koridora između muslimanskih enklava Žepa i Srebrenica, u sadejstvu sa drugim jedinicama iz sastava Drinskog korpusa određuje se Interventna četa, bez posluga na borbenim sredstvima; 2. na izvršenje zadataka u rejon Milića jedinicu uputiti dana 28.05.1995. godine u 08,00 časova iz rejona okupljanja (Kasarna UPI-Trans); 3. prevoženje jedinica izvršiti autobusom pravcem: Rogatica – Sokolac – Han Pijesak – Vlasenica

su vršile nasilno izviđanje i pripremu terena za okupaciju. Milenko Živanović izdao je 2. jula 1995. podređenim jedinicama pripremno naređenje za operaciju okupacije Srebrenice i Žepe. Komandama 1. zborničke pješadijske brigade, 1. bratunačke pješadijske brigade, 2. romanijske motorizovane brigade, 1. vlaseničke pješadijske brigade, 1. birčanske pješadijske brigade, 5. mješovitog artiljerijskog puka i samostalnog pješadijskog bataljona "Skelani" da odrede "namenske jedinice koje će biti angažovane na izvođenju aktivnih borbenih dejstava i prelazak iz odbrane u napad sa celokupnim snagama u svojim zonama odgovornosti."³² Istog dana izdao je i naređenje za početak aktivnih borbenih dejstava: "komanda Drinskog korpusa, na osnovu Operativne direktive br. 7 i 7/1 Glavnog štaba Vojske Republike Srpske, i na osnovu situacije u zoni odgovornosti korpusa, ima zadatak da slobodnim snagama izvodi ofanzivna dejstva.

U dubini zone Drinskog korpusa, da što prije razdvoji enklave Žepa i Srebrenica i suzi ih na gradsko područje. Naredbom je utvrđen sljedeći cilj: Iznenadnim napadom potpuno razdvojiti i suziti enklave Srebrenica i Žepa, popraviti taktički položaj snaga u dubini zone i stvoriti uslove za eliminisanje enklava."³³ Operacija je nazvana "Krivaja 1995." U skladu sa ovim naređenjem, komandant 1. plpbr, Rajko Kušić, poslao je zahtjev komandi 2. romanijske motorizovane brigade da mu se, uz saglasnost zločinca Radivoja Miletića, stavi na raspolaganje lansirna rampa za izbacivanje modifikovanih avio-bombi s posadom na dan 8. jula 1995. u vremenu od 8,00 do 20,00 sati.³⁴ Milenko Živanović je 5. jula uputio još jedno naređenje 1. i 5. plpbr u kojem navodi da su jedinice Drinskog korpusa završile sve pripreme za izvođenje borbenih dejstava prema Srebrenici s ciljem njenog odvajanja od Žepe i svođenje "enklave Srebrenica na područje koje međunarodna zajednica naziva demilitarizovanom, odnosno zaštićenom zonom." U cilju onemogućavanja dejstva branioca iz Žepe i njihovog udara u leđa srpskim snagama u napadu prema Srebrenici, Živanović je naredio 1. i 5. plpbr da odmah izvrše sve pripreme i narednog dana, u ranim jutarnjim satima, otpočnu sa izvođenjem aktivnih borbenih dejstava prema Žepi.³⁵

– Milići gdje se javiti odgovornom starješini iz komande Drinskog korpusa..." Up: AIIZ, inv. broj: 9-16128, 1. plpbr, str. pov. broj: 02-574, *Naređenje*, 27. maj 1995.

³² AIIZ, inv. broj: 9-16154., VRS, Drinski korpus, str. pov. broj: 01/04-156-1, *Pripremno naređenje op. br. 1.*, 2. juli 1995.

³³ AIIZ, inv. broj: 9-16137, VRS, Drinski korpus, str. pov. broj: 04/156-2, *Zapovest za aktivna borbeno dejstva op. br. 1.*, *Krivaja – 95*, 2. juli 1995.

³⁴ AIIZ, inv. broj: 9-16126, 1. plpbr, str. pov. broj: 01-661/95, *Zahtjev za angažovanje lansirne rampe za izbacivanje avio-bombi*, 5. juli 1995.

³⁵ Izvod iz naredbe: "Energičnim napadima na izabranim pravcima nanijeti neprijatelju što veće gubitke u živoj sili i materijalo-tehničkim sredstvima. Izvršiti popravljavanje taktičkog položaja i što više vezivati neprijateljskih snaga za sebe i na taj način sadejstvovati snagama koje dejstvuju ka enklavi Srebrenica." Up: AIIZ, inv. broj: 9-16153, VRS, Drinski korpus, str. pov. broj: 04/156-4, 5. juli 1995.

Juli 1995: napad na “sigurnu zonu” Žepa

Artiljerijska priprema za napad na “sigurnu zonu” Žepa počela je 7. jula 1995. godine. Napad je predvodila 1. plpbr. Komandant 285. Iblbr, Avdo Palić, obavijestio je sutradan komandu 2. korpusa ARBiH da “četnici artiljerijski napadaju na Žepu.” Prema Palićevom izvještaju, pokušali su više pješadijskih napada iz pravca Laza i Borika. Branioци Žepe su sve njihove napade uspješno odbili. Od minobacačkog dejstva ranjeno je jedanaest civila među kojima dvoje djece. U selima na rubu enklave – Purčićima, Čavčićima, Pripečku i Slapu – srušeno je preko 30 kuća. Zbog toga je stanovništvo tih sela iseljeno.³⁶ Desetog jula 1995, dok je srpska vojska intenzivirala svoje napade na Srebrenicu, Ratko Mladić je izdao naredjenje Drinskom korpusu i 65. zaštitnom motorizovanom puku da protiv Žepe preduzmu akciju 12. jula 1995. godine. Na sastanku – održanom ujutro 12. jula u štabu bratunačke brigade – kojem su, pored ostalih, prisustvovali Vinko Pandurević i Mirko Trivić, Mladić je naredio Krstiću da pripremi operaciju za “oslobađanje” Žepe.³⁷ Kako su srpske snage počele napredovati prema “sigurnoj zoni”, situacija u Žepi i oko nje postala je veoma napeta. Vojska RS je direktno gađala centralni dio Žepe, a borbe su se vodile na periferiji enklave. Nakon pada Srebrenice i izvršenog zločina genocida nad Bošnjacima agresor je odlučno krenuo i na “sigurnu zonu” UN-a Žepu.

Prema procjeni VRS, početkom jula 1995. u “sigurnoj zoni” nalazilo se između 6.500 i 10.000 civila. Srpska vojska procjenjivala je da ima oko 1 200 žepačkih pripadnika ARBiH i još 700 – 1.000 njenih vojnika koji su se probili iz srebreničke u žepačku enklavu. Na dan 13. juli 1995. Radislav Krstić, tada načelnik štaba Drinskog korpusa, naredio je sa IKM-a u Krivačama napad na Žepu (Operacija Stupčanica-95). U naredbi za napad, objasnio je njegov cilj: “iskoristivši rezultate operacija u enklavi Srebrenica, odlučio sam da odmah izvršim napad i razbijem neprijatelja u enklavi Žepa sa ciljem oslobađanja i čišćenja srpskog Podrinja od muslimanskih snaga i eliminacije enklava.”³⁸ Od ovog trenutka borbeni ciljevi Drinskog korpusa više nisu bili usmjereni na poboljšanje taktičkih pozicija i zatvaranje koridora između Srebrenice i Žepe, već su jasno artikulirali zauzimanje Žepe u ofanzivnoj operaciji. Osvajanjem Žepe srpska vojska ostvarila bi i bolje uslove za nastavak dejstava ka Goraždu. Jedinicama uključenim u operaciju dodijeljeni su konkretni zadaci. Prvoj milicijskoj lakoj pješadijskoj brigadi naredeno je da u sadjestvu s jednom četom 1. bratunačke lake pješadijske brigade s linije Rupovo Brdo – Braćan – Podravanje napadne branioce enklave pravcem Braćan – Stublić – Brestovnik – Orlov kamen. Prva vlasenička laka pješadijska brigada imala je zadatak da s linije Kupusna – Prevrata napadne ARBiH pravcem tt 1354 – Petrovačka greda (tt

³⁶ AIIZ, inv. broj: 9-16124, ARBiH, 285. Iblbr, str. pov. broj: 08-22-143/95, *Obavještenje-komandant pukovnik Avdo Palić obavještenje od 09.07.1995. godine.*

³⁷ Opširnije: ICTY, broj: IT-05-88/2-T, *Presuda Zdravka Tolimira.*

³⁸ AIIZ, inv. broj: 9-16123, VRS, Drinski korpus, IKM Krivače, str. pov. broj: 02/04-158-1, *Zapovest za napad na enklavu Žepa, op. br. 1, “Stupčanica”, 13. juli 1995.*

1438) – Klisa (tt 1310) – Mehovac (tt 1490) – s. Baba (tt 1500). Peta Podrinjska laka pješadijska brigada napadala je s linije Studenac – Prevrata pravcem tt 1264 – Kličevac (tt 1254) – Panjak – (tt 1375). Vatreću podršku ovim jedinicama davala je artiljerija iz rejona Župe. Zvorničkoj, 1. lakoj pješadijskoj brigadi, dat je zadatak da iz rejona Podžeplje – Brložnik napadne pravcem Purtići – Čavčići – Žepa. Imala je vatreću podršku artiljerijske grupe iz rejona Krivače. Njeno istureno komandno mjesto bilo je u Podžeplju. Druga romanijska motorizovana brigada kretala se na pravcu napada zvorničke brigade i bila u gotovosti za uvođenje na pravcu napada Čavčići – Žepa. Prva rogatička laka pješadijska brigada, u sadejstvu sa 65. zaštitnim pukom, trebala je napasti na pravcu Rodomlje - Žepa.

Vatreću podršku jedinicama u napadu pružao je i 5. mešoviti artiljerijski puk Drinskog korpusa s vatrenih položaja u rejonima Podžeplja i Gođenja. U Krivačama je formirano istureno komandno mjesto korpusa. Na isti dan kada je Krstić naredio napad na "sigurnu zonu" Žepa, komandant Drinskog korpusa, Milenko Živanović, obavijestio je IKM u Krivačama, 1. vlaseničku laku pješadijsku brigadu i 2. romanijsku motorizovanu brigadu da je u prethodnoj noći, 12/13. juli, posredstvom "Ukrajinskog bataljona", uspostavljen kontakt s Avdom Palićem i zakazan sastanak na punktu UNPROFOR-a u rejonu Bokšanice. Prema Živanovićevoj informaciji, Palić je "gotovo celu noć odgađao kontakt, najavljujući da će isti uslediti za jedan do dva sata uz obrazloženje da se konsultuje sa rukovodstvom i donesu odluku o našim uslovima, za mirnu evakuaciju Žepe." Živanović je bio mišljenja "da je rukovodstvo Žepe spremno za iseljenje, ali da na njihovu odluku nepovoljno utiče rukovodstvo iz Sarajeva, koje ih preko sredstava javnog informisanja i sredstava veze upozorava da ne prihvataju srpsku propagandu i da će im biti obezbjeđena adekvatna zaštita od strane međunarodne zajednice." Bio je uvjeren da Bošnjaci iz Žepe "primenjuju sličnu taktiku kao u Srebrenici" i da su vjerovatno "doneli odluku da žene i decu organizovano evakuišu preko teritorije RS-a, a da vojno sposobno stanovništvo ilegalno prebacuju na muslimansku teritoriju." Smatrao je da Palić radi toga izbjegava sastanak, a kako bi stvorio potrebno vrijeme za izvlačenje vojno sposobnih muškaraca.³⁹ Potčinjenim jedinicama Živanović je naredio da preduzmu sve mjere borbenog obezbjeđenja, postave zasjede i posmatrače kako bi spriječili "muslimanske formacije" da pređu teritoriju u svojim zonama odgovornosti. Procjenjeni pravci izvlačenja prema srpskim saznanjima bili su: Žepa – Radava – Karaula – Han pogled – Igrišta i dalje prema Sokolini ili Žadovom dolu. Drugi mogući pravac kretanja: Žepa – Mislovo – Devetak – Kuti ili Devetak - Debela međa – Rubinići – Medov do – Kladanj. Komanda Drinskog korpusa dala je ultimatum braniocioma Žepe da se sastanak mora održati najkasnije do 11 sati 13. jula. Zaprijetila im je, ukoliko ne dođu na sastanak i ne prihvate srpski poziv za iseljenje, da će srpski agresor nastaviti sa izvođenjem

³⁹ AIIZ, inv. broj: 9-16152, VRS, Drinski korpus, str. pov. broj: 03/156-11, *Stanje u enklavi Žepa-upozorenje*, 13. juli 1995.

borbenih dejstava.⁴⁰ Predsjednik Ratnog predsjedništva Žepe, Mehmed Hajrić, obratio se predsjedniku Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Aliji Izetbegoviću, sa zahtjevom da dobije upute šta činiti u vezi sa srpskim ultimatumom. Predsjednik Predsjedništva mu je odgovorio da ne treba pregovarati sa agresorskom stranom: “Od agresorske strane možete očekivati bezuslovni ultimativni zahtjev za predajom. Narod i borci Žepe trebaju nastaviti s pripremom za organizovani otpor agresoru i spriječiti bilo kakvu paniku, a odlučnim nastupom uvjeravati narod o mogućnosti uspješnog otpora agresoru. Predsjedništvo i Vlada BiH ulažu maksimalne napore na međunarodnom i političkom planu.”⁴¹ Intenzivni pješadijski i artiljerijski napadi agresorskih snaga nastavljeni su narednih dana. Rajko Kušić obavijestio je 14. jula 1995. pretpostavljenu komandu da je uspostavljen neposredni borbeni dodir s braniocima Žepe na liniji Kozlova Glava – Tesla – Brezova Ravan – Vratilo – Gradina. Branioци su pružali otpor “samo na uređenim otpornim tačkama, uglavnom lociranih oko posmatračkih punktova UNPROFOR-a.” Nisu izvodili protivnapade. Prema njegovim saznanjima, nisu imali ni snaga u rezervi, a ni dovoljno potrebnog naoružanja za odbranu. Nastojali su do njega doći zauzimanjem punktova UNPROFOR-a u rejonima Ribioца, Brezove Ravni i Paleža... Kušić je informirirao svoje pretpostavljene da su jedinice njegove brigade stavile pod kontrolu punkt Bokšaniца na kojem se nalazio i komandant UNPROFOR-a. S njim je srpska vojska postigla dogovor da ne napada njegove pozicije uz uslov da Ukrajinci ne otvaraju vatru po srpskim položajima. Komandant Ukrajinaca je prihvatio uz zahtjev da se njegove pozicije ostave na mjestima na kojima se nalaze, a da će nam on zauzvrat dostavljati podatke o aktivnostima ARBiH i da neće pozivati avijaciju NATO-a.⁴²

Branioци Žepe su herojskim otporom nekoliko dana odolijevali napadima agresorske vojske, što se jasno vidi iz izvještaja predsjednika Ratnog predsjedništva Žepa Hajrić Mehmeda koji je uputio Predsjedništvu Republike 15. jula 1995: “Danas, kao i prethodnih dana, agresor je vršio artiljerijske i pješadijske napade. Agresor i dalje gomila ljudstvo i tehniku, za očekivati je žešće napade. Danas smo posredstvom UNPROFOR-a imali kontakt sa komandantom Sektora Sarajevo, koji je obaviješten o stalnim napadima na Žepu. Svi ljudski i materijali potencijali stavljeni su u funkciju odbrane. Moral boraca je na visokom nivou. Molimo Vas da učinite sve što možete kako bi nam se na vrijeme pomoglo da se odbranimo. Mi činimo sve što možemo!”⁴³ Herojski otpor Žepljaka potvrđuje i izvještaj 1. plpbr od 15. jula. Ta brigada je, zbog kvalitetnog otpora branioca Žepe, morala promjeniti svoj pravac napada. Komandant 1. plpbr izvjestio je pretpostavljenu komandu da je, zbog nemogućnosti daljeg

⁴⁰ *Isto.*

⁴¹ AIIZ, inv. broj: 9-16138, ARBiH, GŠ, str. pov. broj: 1/825-1135, *Odgovor na zahtjev*, 13. juli 1995.

⁴² AIIZ, inv. broj: 9-16139, VRS, 1. plpbr, str. pov. broj: 04-520-57/95, *Borbeni izvještaj*, 14. juli 1995.

⁴³ AIIZ, inv. broj: 9-16133, Ratno predsjedništvo Žepa, *Izvještaj o situaciji u Žepi*, 15. juli 1995.

napredovanja prema braniocima na objektima Baksin bunar i Kozlova glava prema Ribiocu, morao promijeniti pravce napada. Za nove pravce napada odredio je tt 1158 – Velika krivina, južno od objekta Vrhovi, i iz rejonu Dolova prema komunikaciji Vrisovi – Brezova Ravan. Na dionici puta južno od tt 803 branioci su tokom srpskog napada uzvratili vatrom iz rejonu Vrhova i duž puta Vrhovi – Brezova Ravan. Prema izvještaju komandanta 1. plpbr, odlučno su branili komunikaciju Vrhovi – Brezova Ravan. Srpski agresor tog dana nije uspio ni na jednom pravcu napada ostvariti pomjeranje linija fronta.”⁴⁴ Žestoki artiljerijski i pješadijski napadi agresorskih snaga nastavljeni su i narednog dana. Tog dana borbeno su djelovali i avioni Jugoslovenske vojske u nekoliko naleta u periodu od 16,30 do 17,30 sati. Prema izvještaju komande 285. Iblbr, koncentracija agresorskih snaga se povećavala “iz sata u sat.” U noći 16/17. juli komandant brigade Avdo Palić tražio je da se uputi poruka za dr. Bećira Heljića u Sarajevu. U poruci je naveo: “Bećire, i dalje nas napadaju i to sve jače i jače. Imaju jaku artiljerijsku podršku, a ljudstvo i dalje gomilaju najviše iz pravca Han Pijeska. Činimo sve što možemo, držaćemo se! Ljudi su dosta iscrpljeni, prostor koji branimo je ogroman za našu jedinicu. Koliko mogu izdržati ne mogu ti sad reći. Stalno sam u pokretu i sa vojskom, sve što imaš prenesi Rami on će mi to prosljeđivati.”⁴⁵

U Žepu je 16. jula 1995. stiglo i 106 boraca 28. brdskog bataljona i drugih jedinica iz Srebrenice, koji su uspjeli da se probiju iz već okupirane Srebrenice.⁴⁶ Prema izvještajima UNPROFOR-a, Žepa je i 17. jula “teško granatirana.” Ukrajinski bataljon prijavio je uvečer 200 zabilježenih detonacija u toku dana. U međuvremenu, komanda Drinskog korpusa VRS bila je sigurna u skoriji kolaps enklave i pripremala se za prikupljanje ratnog plijena. Komandant korpusa naredio je da se sva zarobljena stoka u enklavi Žepa odvede na farme VRS-a u Han Pijesku, Sokocu i Vlasenici. Istog dana u 12 sati Predsjednik ratnog predsjedništva Žepa, Mehmed Hajrić, uputio je poruku predsjedniku Predsjedništva Republike sa zahtjevom da se spasi narod Žepe. Na sastanku Ratnog predsjedništva i komande 285. Iplbr zauzet je stav da do 18. jula, ujutru u 6 sati, predsjednik Predsjedništva pošalje odgovor na četiri zahtjeva u kojima je tražena razmjena teritorije i siguran izlazak na slobodnu teritoriju bošnjačkog stanovništva i pripadnika ARBiH. Nakon ove poruke, Palić je u 14,00 sati posredstvom UNPROFOR-a razgovarao radio vezom s komandantom 1. plpbr: “dana 17. jula 1995, u 14 sati posredstvom UNPROFOR-a, radio vezom je obavljen razgovor između zločinca Kušić Rajka i Palić Avde. Kušić je u razgovoru ponudio Paliću da razoruža svoju brigadu, preda naoružanje i da otpočne evakuacija stanovništva iz Žepe u željenim pravcima ka muslimanskim

⁴⁴ AIIZ, inv. broj: 9-16121, VRS, 1. plpbr, str. pov. broj: 04-520-58/95, *Borbena izvještaj*, 15. juli 1995.

⁴⁵ AIIZ, inv. broj: 9-16122, ARBiH, 285. Iblbr, str. pov. broj: 08-22-188/95, *Pismo Avde Palića dr. Bećiru Heljiću*, 16. juli 1995.

⁴⁶ AIIZ, inv. broj: 9-16151, ARBiH, 285. Iblbr, *Spisak V/O 28. Brdskog bataljona i drugih jedinica koji su došli u Žepu 16. jula 1995. godine*.

teritorijama. Palić ovaj zahtjev odbija, traži da komandant UNPROFOR-a za Bosnu i Hercegovinu dođe u Žepu i da se odmah uspostavi prekid vatre. Paliću je upućen predlog, da stanovništvo okupi oko baze UNPROFOR-a u Žepi radi organizovanog iseljenja. Pošto su odbijeni zahtjevi od Avde Palića, nastavljamo sa borbenim dejstvima.”⁴⁷ Cijelog dana 18. jula 1995. Iplbr je vodila žestoke borbe na svim linijama odbrane Žepe. Agresorske snage su blokirale sve puteve iz pravca Srebrenice ka Žepi. Braniocima je nedostatak municije bio sve izraženiji. Palić je izvjestio Zićru Suljevića – koji se nalazio na IKM-u ŠVK ARBiH u Kaknju – da je, prema presretnutim razgovorima VRS, specijalna jedinica 65. zaštitnog motorizovanog puka, pod komandom Savčić Milomira, od Drinskog korpusa zatražila modificirane avionske bombe. Očekivala je da će u Žepi narednog dana “završiti posao”, ili najkasnije za naredna dva dana. Iz komande korpusa obećano joj je sedam bombi. Agresor je i sljedećeg dana bjesomučno napadao. Iako su jedinice 285. Iplbr i dalje odolijevale napadima, agresor je uspio ovladati pojedinim rubnim djelovima, do tada slobodne, teritorije. U poslijepodnevnom satima komanda 285. Iplbr je saznala da je u rejon Bokšanica došao Ratko Mladić i da insistira na pregovorima s komandantom brigade Avdom Palićem. Ratno predsjedništvo općine⁴⁸ Žepe je odlučilo da se odazove na Mladićev poziv za pregovore. Na sastanak su otišli Torlak Hamdija i Kulovac Benjamin. Kao predstavnici agresorske strane došli su Mladić i Zdravko Tolimir s komandantom “Ukrajinskog bataljona.”

Srpska strana postavila je veoma nepovoljne uslove, bez ikakvih garancija za sigurnost stanovništva, ranjenih i bolesnih. Posebno nepovoljni uslovi bili su za vojno-sposobne muškarce, koji bi nakon razoružavanja bili prepušteni na milost i nemilost agresoru. Izetbegović je istog dana poslao odgovor Hajrić Mehmedu na dopis sa zahtjevima koji je ranije poslan iz Žepe.⁴⁹ U pismu je obavijestio Hajrića da na najvišem državnom nivou stalno rade “na pitanju Žepe,” ali da su “još uvijek malo uradili, uprkos danonoćnom trudu.” Evakuaciju je smatrao moguću samo kopnenim putem pod kontrolom i zaštitom UNPROFOR-a. U Sarajevu su svakodnevno razgovarali s generalom Rupertom Smitom, komandantom UNPROFOR-a u Bosni i Hercegovini 1995. Srpska strana namjerno je odugovlačila razgovore na tom najvišem nivou, vjerovatno pokušavajući riješiti situaciju na terenu na način koji joj je odgovarao. Smit je garantirao sigurnost samo za žene i djecu. Izetbegović je Hajrića upozorio da nema apsolutne sigurnosti i da su “četnici za muškarce tražili kao prvi uslov polaganje oružja i njihovu istragu i slično,” što je on kategorički odbio. Planirao je “izmjestiti što više civila, ako je moguće sve” i da “vojnici ostaju i nastavljaju otpor.” Obećao je da će učiniti sve da pomogne odbranu Žepe dostavom potrebnih materijalno-tehničkih sredstava braniocima, slanjem dobrovoljaca i

⁴⁷ AIIZ, inv. broj: 9-16134, VRS, Drinski korpus, IKM Krivače, str. pov. 04/2-31, *Razgovor radio vezom sa Avdom Palićem*, 17. juli 1995.

⁴⁸ Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine proglasilo je 4. oktobra 1993. godine Žepu općinom.

⁴⁹ Žepljaci su očekivali njegov odgovor dan ranije, 18. jula 1995. godine.

ofanzivnim dejstvom drugih jedinica ARBiH u pravcu Žepe. Uputio je Hajrića da se Žepljaci, ako se to ne uspije ostvariti, probijaju "onim putevima (vi ih znate), ali sada bez tereta žena i djece koji bi u međuvremenu bili izvučeni." Pored ovog plana, ima i plan zajedničkog izvlačenja preko planina, koji su bili načinili dr. Heljić "i njegov tim." Izetbegić ga je smatrao mnogo težim, a Delić je mislio "da nije realan." Tražio je od Hajrića da se Žepljaci odluče "koji plan treba gurati." Vjerovao je u pomoć međunarodne zajednice, iako je s njom, prema njegovim riječima bilo, "izjutra jedno, naveče drugo." Nije bio siguran u ishod razgovora s njenim predstavnicima: "ubjeđivanje se nastavlja, ali naši planovi treba da budu napravljeni kao da njih nema... Da li će sve biti prekasno, ne znam. Činimo sve što možemo kao i Vi. Mnoge stvari nisu u našim rukama. Uzdamo se u Božiju pomoć i vašu i našu borbu."⁵⁰ Očekivano, odbrana Žepe počela je slabiti, jer su se materijalno-tehnička sredstva brzo trošila. Nije bilo dotura novih. Čak su i pojedini borci – svjesni težine i opasnosti situacije – ne obazirući se na naredbe koje su došle iz Sarajeva, počeli napuštati linije odbrane i tražiti načine kako da napuste enklavu i probiju se do slobodne teritorije.

Vojska RS primjetila je da pripadnici ARBiH napuštaju Žepu i pokušavaju se preko neprijateljske teritorije prebaciti u Kladanj. Grupa od dvadeset naoružanih boraca 285. Iblbr upala je u minsko polje u rejonu Bara. Dvojica su poginula, a ostali su se razbježali. Komanda Drinskog korpusa naredila je potčinjenim jedinicama da u saradnji s jedinicama MUP-a RS preduzmu sve mjere borbenog obezbeđenja i kontrole teritorije, te otkrivanja, blokiranja, razoružavanja, zarobljavanja i likvidiranja svih grupa boraca ARBiH koje su napuštale Žepu, a kako im se ne bi dozvolilo spajanje sa ostalim snagama ARBiH u rejonu Kladnja.⁵¹ Krstić je svakodnevno povećavao pritisak na enklavu. Tako da je 20. jula naredio da se u borbu na enklavu Žepa uključi i 1. milička laka pješadijska brigada. Njen zadatak bio je da izbije na liniju Brdo (tt 1339) – Mehovac (tt 1490), a potom da nastavi napad i izbije na liniju Zlovrh (tt 1525) – Krušev Do – selo Luka. S napadom je trebala početi ujutro narednog dana.⁵² Snage 285. Iblbr nastojale su uspostaviti novu liniju odbrane s osloncem na dominantnom brdu Brezova ravan i selo Purtići. Agresorska strana primjetila je ovu aktivnost. Prema njenim izvještajima, branioци su koristili pancirnu zaštitu i borbena sredstva UNPROFOR-a. Stanovništvo su iseljavali iz Žepe i okolnih sela prema Zlovrhu, Stubliću i Sjemeću. Navodno su pucali na bazu UNPROFOR-a s ciljem da izazovu reakciju NATO-a u vrijeme održavanja ministarske konferencije sa članovima Kontakt grupe.⁵³ Zdravko Tolimir je tražio od svoje pretpostavljene komande da se hemijskim oružjem i aerosolnim minama i bombama unište odbrambeni položaji 285. Iblbr na Brezovoj ravni i

⁵⁰ AIIZ, inv. broj: 9-16150, *Pismo predsjednika Predsjedništva RBiH Alije Izetbegovića predsjedniku Žepe Mehmed efendiji Hajriću*, 19. juli 1995. godine.

⁵¹ AIIZ, inv. broj: 9-16149, VRS, Drinski korpus, str. pov. broj: 03/158-1, *Izlaz naoružanih formacija iz enklave Žepa, naredenje*, 20. juli 1995.

⁵² ICTY, broj: ERN0436-7241-0436-7241, *Naredba Radislava Krstića od 20. jula 1995.*

⁵³ AIIZ, inv. broj: 9-16156, VRS, 1. plpbr, str. pov. broj: 04-520-61/95, *Stanje u Žepi*, 21. juli 1995.

Purtićima kako bi se ubrzao pad Žepe i predaja ARBiH. Predložio joj je da UNPROFOR-u i drugim međunarodnim organizacijama onemogućiti ulazak na područje enklave radi njihovog posredovanja u pregovorima. Smatrao je da srpska strana treba direktno, bez posrednika, pregovarati, ali nakon nanošenja gubitaka braniocima u živoj sili. Želio je uništavati i civilno bošnjačko stanovništvo kako bi to iskoristio da primora braniocima na predaju: “mišljenja smo da bi se uništenjem zbjegova muslimanskog stanovništva iz pravca Stublića, Radave i Brloške planine, muslimani prinudili na brzu predaju.”⁵⁴

Branioci Žepe, zbog nedostatka municije i pregovora koji su se vodili između VRS i ARBiH, uvidjeli su da je pad enklave neizbježan. U takvoj situaciji, više im nije bilo stalo do saradnje sa UNPROFOR-om. Smatrali su da im je postao beskoristan. Da bi spasili porodice i svoje živote 20. jula odlučili su napasti bazu UNPROFOR-a kako bi pokušali zaplijeniti njihovo naoružanje i iskoristiti ga da se odupru žestokim napadima agresora. Komandant 285 Iblbr, Avdo Palić, tražio je od međunarodnih snaga da u Žepu dođe delegacija komande UN-a za Bosnu i Hercegovinu, “Ukrajinskog bataljona,” Visokog komesarijata za izbjeglice UN-a (UNHCR), Međunarodnog komiteta Crvenog križa (MKCK) i vojnih posmatrača UN-a (UNMO). Pokušavajući da ga međunarodni akteri događaja ozbiljno shvate, prijetio je da će pobiti pripadnike “Ukrajinskog bataljona” ukoliko u Žepu ne dođu predstavnicu UNPROFOR-a s helikopterom. U međuvremenu, VRS je u Rogatici blokirala tim UNPROFOR-a koji se bio zaputio ka Žepi. Tako je pokušala izvršiti pritisak na Žepljake da prihvate uslove koje im je nametala srpska strana za evakuaciju stanovništva. Borbeni moral boraca 285. Iblbr naglo je padao. Vodili su grčevitu borbu “za život i smrt.” Bili su iscrpljeni i zabrinuti za svoje porodice. Vojska RS zaposjela je najbitniji objekat za odbranu Žepe, Brezovu ravan, a nakon toga i Brdo, Lokve i Gradinu. Komandant Palić bio je prinuđen da izda naređenje vojsci da se povuče na Žepsku planinu. U naredna dva dana jedinice brigade uspostavile su linije odbrane na tom objektu. Prema izvještaju “Ukrajinskog bataljona” od 23. jula Žepljaci od UNPROFOR-a nisu imali nikakve pomoći, te su pripadnici ARBiH radi toga planirali da zarobe pripadnike “Ukrajinskog bataljona” i upotrijebe ih kao taoce za evakuaciju stanovništva i boraca. Od svoje Vlade u Sarajevu očekivali su konačnu odluku u vezi s rješavanjem situacije najkasnije do 14 sati. Oko 14,25 sati palo je još 60 minobacačkih granata na Žepu. Komanda “Ukrajinskog bataljona” procjenjivala je da je Palić izgubio kontrolu nad situacijom. Državno i vojno rukovodstvo Republike Bosne i Hercegovine u 14,40 sati pristalo je da Žepu evakuira preko srpske teritorije uz obezbjeđenje snaga UN-a za brzu reakciju (RRF).⁵⁵ Iako su pali svi objekti značajni za odbranu Žepe, 24. jula mjesto je još uvijek bilo pod kontrolom 285. Iblbr. Branioci su minirali put od Brezove Ravni prema Žepi i preprekama blokirali ulaz u “žepski džep.”

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ AIIZ. inv. broj: 9-16157, UNPROFOR, *Izvještaj Ukrajinskog bataljona, Annex A: G2 SHQ info as of 23 July 95.* /Dodatak A: *Informacija G2 Štaba Sektora od 23. jula 1995/*, 25.

Oko 12 sati srpski agresor je s Brezove ravni napao Žepu. Kamion "Ukrajinskog bataljona," koji je vozio delegaciju ARBiH na sastanak s VRS-om, naletio je na protivtenkovsku minu na raskrsnici nedaleko od osmatračnice Ribioc. Nije bilo žrtava, ali je vozilo potpuno uništeno. Rajko Kušić, Hamdija Torlak i Sejmon Dudnjik, komandant "Ukrajinskog bataljona" potpisali su sporazum o razoružavanju vojno sposobnog bošnjačkog stanovništva.⁵⁶ Ratni zločinac Ratko Mladić ga je ovjerio.⁵⁷ Ratni zločinac Radislav Krstić nakon potpisivanja sporazuma naredio je jedinicama (1. bpbr, 2. romtbr, 1. vlpbr, 1. brlpbr, 1. mlpbr, 1. plpbr, 5. plpbr, 5. Map i SPB 'Skelani') da počnu s čišćenjem terena enklave Žepa. Vojska RS bila je uvjerenjena da će najveći dio civila pristupiti organiziranoj evakuaciji u Kladanj i da će jedan dio boraca ARBiH vjerovatno pristati na razoružavanje i organizovanu evakuaciju. Smatrala je da će se drugi dio boraca organizirano probijati iz enklave prema Kladnju i očekivala da će manji dijelovi jedinica ostati u enklavi i pružati oružani

⁵⁶ AIIZ. inv. broj: 9-16157, UNPROFOR, *Izvjestaj Ukrajinskog bataljona, Annex A: G2 SHQ info as of 24 July 95. /Dodatak A: Informacija G2 Štaba Sektora od 24. jula 1995/*, 26.

⁵⁷ Sporazum sadrži sljedeće tačke:

- 1) Da se odmah uspostavi prekid vatre,
- 2) Da Avdo Palić odmah napiše naređenje svojim vojnicima da se povuku sa linija odbrane[...], da ne pokušavaju da se ilegalno prebacuju preko teritorije RS,
- 3) Da se civilno stanovništvo i vojno sposobno stanovništvo Žepe okupi oko baze UNPROFOR-a [...], što će biti znak [...] da su [jedinice pod komandom Avde Palića] prihvatile sporazum[...],
- 4) Da se oslobode i deblokiraju svi pripadnici UNPROFOR-a [...] i da im se vrati svo naoružanje i oprema[...],
- 5) Da Avdo Palić otpočne s razoružavanjem svojih jedinica i da se svo naoružanje iz enklave Žepa preda predstavniku VRS-a [...],
- 6) Da Avdo Palić označi na karti i zemljištu sva minirana područja [i da se njihovo razminiranje izvrši] u prisustvu zajedničke komisije i UNPROFOR- a,
- 7) Da se civilnom stanovništvu Žepe u skladu sa Ženevskim konvencijama od 12. avgusta 1949. godine [...] omogući sloboda izbora mjesta boravka – nastanjenja,
- 8) Da se vojno sposobno stanovništvo Žepe evidentira i smjesti u prihvatni centar koji će biti pod kontrolom VRS-a i MKCK-a sve do oslobađanja svih zarobljenih pripadnika VRS-a i Srba koji se nalaze u zatvorima na teritoriji pod kontrolom vojske kojom komanduje Rasim Delić,
- 9) Da MKCK iz prihvatnih centara preveze vojno sposobno stanovništvo Žepe na teritoriju pod kontrolom vojske Rasima Delića kada budu oslobođeni [...] [svi] zarobljeni pripadnici VRS-a i Srbi koji se nalaze u zatvorima na teritoriji pod kontrolom vojske Rasima Delića,
- 10) Da MKCK, UNPROFOR i druge međunarodne [humanitarne] organizacije u saradnji s VRS-om omoguće transport iz Žepe civilnog stanovništva na teritoriju pod kontrolom vojske Rasima Delića [...] i
- 11) Sporazum stupana snagu odmah nakon potpisivanja. Up: AIIZ, inv. broj: 9-16136, *Sporazum o razoružavanju vojno sposobnog stanovništva u Enklavi Žepa*, 24. juli 1995.

otpor.⁵⁸ Jedinice Drinskog korpusa dobile su zadatke da otkriju, razbijaju i uništavaju grupe boraca ARBiH.⁵⁹

Izetbegović je 25. jula od Vijeća sigurnosti UN-a tražio da UNPROFOR-a pomogne i omogući bezbjednu evakuacija civila iz Žepe. Vijeće bezbjednosti je odgovorio pozitivno.⁶⁰ Uz posredovanje UNPROFOR-a održani su novi pregovori u Žepi kojima je prisustvovao i komandant UNPROFOR-a za Republiku Bosnu i Hercegovinu Rupert Smit. Dogovoreno je da se odmah krene sa evakuacijom civila prema Kladnju i ranjenika u Sarajevo. Na sastanku je komandant 285. Iblbr, Avdo Palić, zahtijevao da on lično bude prisutan u prvom konvoju civila koji će ići za Kladanj, što je i usvojeno od strane srpskog agresora i pripadnika UN-a. Nakon postignutog dogovora, Ratko Mladić je naredio jedinicama da spriječe „oticanje tajnih vojnih podataka u zoni izvođenja borbenih dejstava” i formiranje kontrolnih punktova u tu svrhu: “Organizovanom i potpunom kontrolom sprečiti ulazak svih nepozvanih lica u zonu izvođenja b/d u širem rejonu Žepe, radi čega na potrebnim mestima uspostaviti kontrolne punktove. Sprečiti ulazak u rejon b/d i na komunikaciju Žepa – Borike – Rogatica – Sokolac - Han Pijesak – Vlasenica - Kladanj do završetka planiranih aktivnosti svim domaćim i inostranim novinarima i licima sa foto-aparatima i video kamerama, osim novinarima Press centra GŠ VRS i novinarima sa posebnim odobrenjem GŠ. Zabraniti i sprečiti davanje informacija i izjava sredstvima javnog informisanja o toku, stanju i rezultatima b/d u ovom području i ukupnim aktivnostima vezanim za ovo područje. Posebno o ratnim zarobljenicima, evakuisanim civilima, prevezima i sl.”⁶¹

U poslijepodnevnim satima 25. jula UNPROFOR je iz Sarajeva za Žepu poslao adekvatna vozila za evakuaciju ranjenika. Konvoj se vratio narednog jutra u Sarajevo sa 151 ranjenikom. U ponoć 25/26. juli iz Žepe je za Kladanj krenuo i prvi konvoj sa oko 1 000 civila. Kao što je i zahtijevao, Avdo Palić je u vozilu UN-a, zajedno sa zločincem Zdravkom Tolimirom, ispratio konvoj do Kladnja. Istim vozilom vratio se u bazu “Ukrajinskog bataljona” u Žepi radi nastavka pregovara o evakuaciji vojske iz Žepe. Nakon pregovora 26. jula, Palić je poslao dramatičan apel za pomoć Aliji Izetbegoviću.⁶² On mu je odgovorio istog dana,

⁵⁸ AIIZ, inv. broj: 9-16148, VRS, Drinski korpus, IKM Selo Gođenje, str. pov. broj: 28/95, *Naređenje za pretres terena enklave Žepa*, Op. br. 28/95, 24. juli 1995.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ AIIZ, inv. broj: 9-16157, UNPROFOR, HQ Sarajevo, Office of Civil Affairs/Štab UNPROFOR-a, Sarajevo, Služba za civilne poslove/, Weekly Situation Report Number 129 /Sedmični izvještaj o stanju broj 129/, 24-30. juli 1995.

⁶¹ AIIZ, inv. broj: 9-16147, VRS, GŠ, str. pov.broj: 03/4-1767, *Sprečavanje oticanja tajnih vojnih podataka u zoni izvođenja b/d, naređenje*, 25. juli 1995.

⁶² “Gospodine Predsjedniče, oko 21 čas završeni su pregovori u rejonu Bokšaniće (Rogatica) kojem su prisustvovali general Smit, Torlak Hamdija predsjednik TO Žepa i ratni zločinac Ratko Mladić. Na pregovorima kako me je obavijestio danas general Šuvalić trebao je da se donese ugovor o razmjeni 'svi za sve' prihvaćen i od naše strane. Tim pregovorima je trebao da prisustvuje ministar Muratović ali nije zbog toga što mu nije garantovana bezbjednost. To me je isto obavijestio general Šuvalić. Na pregovorima general Smit je izjavio da naša strana nije prihvatila ugovor o razmjeni 'svi za sve' i da naša strana traži neke dodatne ustupke. Na

zahtjevu od njega da stavi pod kontrolu svoje vojnike koji su se namjeravali predati agresorskim snagama. Pregovori o razmjeni boraca iz Žepe za zarobljene srpske vojnike na drugim bojištima bili su u toku. Izetbegović je smatrao da ima dovoljno argumenata da postigne dobre uslove razmjene, jer je ARBiH držala veliki broj srpskih zarobljenika.⁶³

Već prvog dana evakuacije civila, 26. jula, došlo je do ozbiljnih problema. Trebalo je da bude evakuirano 840 civila. Srpska strana nije dozvoljavala evakuaciju trinaest vojnosposobnih ranjenika koji se nalazili među njima.

Narednog jutra, 27. jula, u 7,00 sati Palić je prije odlaska na zakazani sastanak sa agresorskom stranom poslao svoju posljednju poruku Izetbegoviću.⁶⁴

mjestu pregovora Bokšanica ostao je Hamdija Torlak kome je rečeno da ako smo spremni na razmjenu 'svi za sve' da se u toku noći odnosno ujutro do 08.00 sati izvjesti general Smit kako bi se pravio plan helikopterske evakuacije. Predsjedniče, ja Vas u ime moje brigade molim, koja je na ivici nervnog sloma, da preduzmete sve da naša strana prihvati ugovor i da konačno i nas riješite muka. Mi ne možemo da vjerujemo da ovaj problem izgleda nećete Vi da riješite. Ovaj problem ako se ne riješi u toku sutrašnjeg dana moram se odlučiti sutra naveče na proboj prema Vama sa 2.000 ljudi i sa 10.000 metaka pa ko prođe, a imate sliku Srebrenice i prikupljene obavještajne podatke da smo sa svih strana blokirani i da nam nema spasa bez obzira što ćemo krenuti u proboj. Sutra će se završiti evakuacija civila i odmah se povlači UNPROFOR tako da ćemo vjerovatno sutra ostati prepušteni sami sebi. Gospodine Predsjedniče, ja vas molim u ime boraca koji su se zadnjih petnaest dana lavovski borili, molim Vas u ime poginulih boraca, a u mojim redovima imam sinove ili roditelje tih poginulih, molim Vas u ime evakuisanih porodica i djece koja jedva čekaju da se sretnu sa svojim očevima koji su ostavljeni na Žepskoj planini da budu poklani ili na drugi način uništeni, molim Vas opet u ime mojih boraca da nam omogućite da na nekim BiH ratištima branimo Bosnu, da je oslobađamo i da ginemo kao ljudi. Nemojte dozvoliti da umiremo od gladi, od najobičnije bolesti jer nemamo nijednog doktora a već ima bolesnih koji ne mogu ako krenemo u proboj preći na slobodnu teritoriju, te Vas molim nemojte dozvoliti da ubijam svoje borce jer ih ja ne mogu ostaviti žive četnicima, a ne mogu ih ni ubiti jer sam sa njima ratovao tri godine, oni su tri godine branili Žepu i Bosnu i Hercegovinu i zaslužili su da umru časno ili časno poginu na nekim od ratišta širom BiH. Molim Vas još jednom poduzmite sve što je u vašoj moći da se izvrši helikopterska evakuacija vojnika i u toku noći nas izvjestite jer me sutra u 09 čekaju vojnici postrojani da ih obavijestim šta ste uradili. Poslije večerašnjeg Vašeg odgovora u slučaju da bude negativan vjerovatno se više nećemo čuti, a isto tako nećete čuti niti imati od koga saznati kako su mi završili borci. Ja u svojim redovima imam još oko dvadeset ranjenika koji nisu smjeli sjesti da se evakušu kopnom ostali su nadajući se helikopterskoj evakuaciji, među njima je i moj načelnik Štaba koji je 80% invalid iz helikopterskog udesa u Žepi. Mogao je juče otići sa ranjenicima ali nije htio ostaviti svoje saborce htio je znati do kraja kakva će im biti sudbina i podijeliti sa njima istu. Čekaću Vaš ogovor nadajući se da ćete ovaj problem uspješno riješiti." Up: AIIZ, inv. broj: 9-16146, ARBiH, 285. Iblbr, str. pov. broj: 08-22.309/95, 26. juli 1995.

⁶³ AIIZ, inv. broj: 9-16157, *The fall of Žepa-military narrative (Pismo Alije Izetbegovića od 26. jula 1995)*.

⁶⁴ "Gospodine Predsjedniče dobili smo oba Vaša pisma i sporazum koji ste nam poslali. Ja Vas pitam, a to da bude samo za našu upotrebu, jeste li spremni zamijeniti nas Žepljake kojih nas ima ukupno oko dvije i po hiljade sa ljudima koji su došli iz Srebrenice, za sve četnike? Samo da naglasimo da više od pola ovog ljudstva nema oružja i da nemamo šansi za proboj. Ovo nam odgovorite do jutros do 08.00 kako bi znali da se ponašamo jer se na Bokšanici i dalje nalazi zločinac Mladić i naš predstavnik Hamdija Torlak. Još jedno pitanje, jeste li spremni da platite Vi troškove helikoptera za našu evakuaciju ako na to UNPROFOR ne pristane?" Up:

Sastanak je dogovorio lično Rupert Smith i trebao početi u 16,10 sati. Odmah po ulasku u bazu “Ukrajinskog bataljona”, Avdo Palić je pred očima službenika i vojnika UN-a zarobljen od strane srpske vojske.⁶⁵

Posljednji konvoj iz Žepe za Kladanj krenuo je 27. jula u 23,45 sati. Nakon njegovog odlaska zarobljeni su Hajrić Mehmed i Imamović Amir u bazi “Ukrajinskog bataljona” u Žepi. U danima nakon okupacije Žepe ubijeni su kao i Avdo Palić.⁶⁶ Važno je spomenuti da su agresorski vojnici zaustavljali konvoje civila na putu od Žepe do Kladnja, ulazili u autobuse i penjali se na kamione, te otimali novac i zlato od žena uz prijetnje da će im pobiti djecu. Izvodili su starce, pa čak i neke ranjene i bolesne koje su potom odveli u logor u Rogaticu. Tako su zadnji konvoj zaustavili u Lukama nadomak Kladnja. Nisu mu dopustili da nastavi kretanje sve dok nisu izdvojili iz konvoja devet ranjenika, tri teško oboljela lica i dvadeset starijih muškaraca koje su odveli u zloglasni logor Rasadnik u Rogatici. U konvoju se nalazilo oko 350 civila i bio je pod pratnjom “Francuskog bataljona” UNPROFOR-a. Put za Kladanj nastavio je u 23,30 sati.⁶⁷ U izvještaju 1. plpbr od 28. decembra 1995. se navodi da se u tom logoru tada nalazilo 40 Bošnjaka iz Žepe koje je registrirao MKCK. Ranjenik Muratović Hamdija na dan pisanja izvještaja bio je na liječenju u vojnoj bolnici VRS na Sokocu.⁶⁸ Izvještaj UNPROFOR od 28. jula potvrđuje zaustavljanje posljednjeg konvoja, maltretiranje civila i otmicu tridesetdvojice ranjenih, starijih i bolesnih muškaraca. U izvještaju se navodi da je evakuacija “gotovo” dovršena, ali je UNPROFOR pretpostavljao kako ima civila koji se još skrivaju u šumama i planinama oko Žepe.⁶⁹

Prilikom odlaska zadnjih civila iz Žepe u naselje su ušle agresorske policijske i vojne snage. Borci 285. Iblbr su i dalje vodili žestoke borbe na Žepskoj planini gdje su bili stacionirani od pada najznačajnije kote za odbranu

AIIZ. inv. broj: 9-16157, *The fall of Žepa-military narrative (Poruka Avde Palića za Aliju Izetbegovića od 27.07.1995).*

⁶⁵ “Poznato je da je nakon hapšenja odveden u Rogaticu, gdje je u stanu Zorana Čarkića ispitivan od “bezbjednjaka” VRS-a – Zdravka Tolimira i Ljubiše Beare. Nakon deset dana, prebačen je u tajni zatvor “Vanekov mlin” u Bijeljini i smješten u jednu od četiri podzemne ćelije. U druge dvije ćelije bili su zarobljenici iz Srebrenice Abdurahman Malkić i Sado Ramić, koji su svjedočili da su vidjeli Avdu i da je ostao u toj podrumskoj ćeliji kada su oni odvedeni u drugi zatvor. Utvrđeno je da je 4. na 5. septembar u zatvor došao Dragomir Pećanac, Mladićeva desna i lijeva ruka, s vozačem Željkom Mijatovićem. Od upravnika Simića je tražio da po nalogu “vrha” uzme Avdu Palića i da ga vodi na neko saslušanje. Simić je predao Avdu. Pećanac ga je odveo i od tada se gubi svaki, iole jasniji, trag o njegovoj daljnjoj sudbini. Narednih četrnaest godina trajala je potraga i borba porodice za istinu, pravdu i Avdine posmrtno ostatke. Konačno, 28. jula 2009. godine, Avdine kosti su identificirane među tijelima koja su ekshumirana iz masovne grobnice u Vragolovima kod Rogatice, gdje su bili ukopani i Mehmed Hajrić i Amir Imamović, Avdini vjerni saborci i žrtve četničkih hapšenja dok su vršili funkciju pregovarača prilikom etničkog čišćenja Žepe u julu 1995.” **Up:** B. Heljić – J. Žiga, *Žepa na svom izvoru*, 239-240.

⁶⁶ B. Heljić – J. Žiga, *Žepa na svom izvoru*, 239-240.

⁶⁷ AIIZ, inv. broj: 9-16144., *Izvještaj UNPROFOR-a Situacija u Žepi, rezime stanja 28. juli 1995.*

⁶⁸ AIIZ, inv. broj: 9-16145, VRS, 1.plpbr, Organ za B.O.P, str. pov. broj: 14-520-130/95, *Spisak zarobljenih Muslimana*, 28. decembar 1995.

⁶⁹ AIIZ, inv. broj: 9-16144, UNPROFOR, *Izvještaj o situaciji u Žepi, rezime stanja 28. juli 1995.*

Žepe, Brezove ravni. U iščekivanju eventualnog dogovora koji se danonoćno vodio između predstavnika vojnog i političkog vrha Republike Bosne i Hercegovine i agresorske srpske strane o eventualnoj evakuaciji, žepački borci su odolijevali stalnim napadima agresora. Nalazili su se u bezizlaznoj situaciji.

Dragomir Pećanac, oficir za bezbjednost i obavještajne poslove pri GŠ VRS, izvjestio je 29. jula svoju komandu da je u 8,00 sati održao sastanak s francuskim pukovnikom Žan Lupom. Lupo je obavijestio srpsku stranu da je dobio zadatak da izvrši evakuaciju svih eventualno preostalih civila iz Žepe. Čekao je dozvolu Ruperta Smita da odu na Žep planinu i potraže civile. Ukoliko im Smit ne bi dao dozvolu, planirali su da se 29. i 30. jula vrate iz Žepe u Sarajevo s 50 % kontigenta. Pećanac je informisao Lupo da je od zarobljenih Amira Imamovića i Mehmeda Hajrića dobio uvjerenja da u bivšoj enklavi nema više civila. Rekao mu je da se u širem rejonu Žep planine izvode borbena dejstva i da je UNPROFOR-u za prelazak linija fronta neophodna dozvola GŠ VRS. Među osobljem UNPROFOR-a u Žepi bilo je šest ljekara, dva Holanđanina i četiri Britanca. Od vojnika bila su 24 Rusa, 92 Ukrajinaca i 105-110 Francuza. Pećanac je procijenio da imaju hrane za sedam dana. Mislio je da će otići za 2 do 3 dana ili će tražiti zahtjev za dovoženje hrane. Raspolagao je operativnim saznanjima da se žepački branioči pokušavaju probiti na desnu obalu Drine, u rejonu Jagoštica i Zemljice, s namjerom da se predaju MUP-u Srbije. Poduzeo je sve mjere da provjeri tu informaciju.⁷⁰

Ratni zločinac Zdravko Tolimir, informirao je Radislavu Krstiću, koji se nalazio na IKM-u u Krivačama, da je "muslimanska strana u više navrata preko UNPROFOR-a insistirala da se obustave borbena dejstva VRS u Žepi, ističući da će prihvatiti sve odredbe sporazuma potpisanog 24.07.1995. o razoružanju 1. Žepske brigade i evakuaciji njenih pripadnika vozilima UNPROFOR-a nakon razmene zarobljenika koja bi se obavila na celoj teritoriji po principu 'Svi za sve.'" Da bi izbjegli "moguće prevare, Srbi su braniočima postavili uslov da će prekid vatre biti uspostavljen kada oni oslobode sve zarobljene pripadnike VRS sa Majevice, Lisače i Vijenca uz zamenu za isti toliki broj Muslimana iz logora Batković, te da nakon toga usledi predaja pripadnika Žepske brigade pripadnicima UNPROFOR-a i njihovo razoružanje i predaja oružja VRS." Razoružani žepački branioči bili bi zadržani u bazi UNPROFOR-a u Žepi do oslobađanja svih zarobljenih pripadnika VRS iz zatvora ARBiH. Tolimir je naredio Krstiću da nastavi borbena dejstva radi okruženja i uništenja 285. Iblbr "sve dok Muslimani ne izvrše dogovorenu razmenu i poštovanje sporazuma od 24. jula, o njihovom razoružavanju i predaji" i preduzme sve potrebne mjere da spriječi izvlačenje pripadnika brigade iz okruženja. Upozorio ga je da osobe koje zarobi prije prekida vatre ne evidentira i ne prikazuje međunarodnim organizacijama. Planirao ih je ostaviti "za razmenu u slučaju da Muslimani ne

⁷⁰ AIIZ, inv. broj: 9-16140, VRS, GŠ, sektor za OBP, 29. juli 1995.

ispoštuju dogovor, ili se probiju iz našeg okruženja.”⁷¹ “Ukrajinski bataljon” izvjestio je 29. jula iz Žepe “da su se u enklavi Žepa, nakon evakuacije civila obnovile borbe. Komandi bataljona nije bilo jasno da li će se borci 285. Iblbr predati ili neće. Procijenila je da je više od polovine teritorije enklave pod kontrolom VRS.”⁷²

Pregovori, koji su se vodili o sudbini žepačkih boraca između državnog vojnog i političkog vrha Republike Bosne i Hercegovine i srpske strane, završeni su 29. jula. Predstavnici srpskog agresora, uvidjevši da će vojnički zauzeti i taj preostali slobodni dio žepske enklave, odustali su od sastanka. Tražili su da ŠVK ARBiH i republičko rukovodstvo prihvati lokalni sporazum o kapitulaciji koji je sklopljen s predstavnicima branioca u Žepi 24. jula i pristane na razmjenu ratnih zarobljenika po principu “jedan za jedan” određenog broja zarobljenika u različitim djelovima Bosne i Hercegovine. Tek nakon toga, Srbi bi “možda bili spremni da razgovaraju o sudbini vojno sposobnih muškaraca iz Žepe.”⁷³

Već sutradan srpski agresor je žestoko napao iz pravca Bukovika i probio liniju odbrane na Žepskoj Planini. Zauzeo je dominantnu kotu Zlovrh. Načelnik štaba 285. Iblbr Ramo Čardaković, koji je preuzeo dužnost komandanta brigade nakon što je Palić zarobljen, naredio je jedinicama da se povuku u pravcu Srebrenice, u rejon Vukolinog stana. Nakon što su se svi vojnici 285. Iblbr okupili u tom rejonu, Čardaković je predložio da krenu u pravcu Poljanice i pređe Drinu kako bi prešli na teritoriju Srbije i predali se srbijanskim vlastima.

Ljudstvo brigade podijelilo se u nekoliko grupa i svaka od njih je, u odsustvu komande, postupila prema vlastitom planu. Grupa od oko 200 ljudi, predvođena Huremom Šahićem, uspjela se do 2. avgusta pod borbom probiti do Kladnja preko teritorije VRS. Druga grupa, od oko 50 ljudi, koji su bili izbjeglice iz Višegrada, pod komandom Samira Cocalića, namjeravala se probiti do Goražda ili Priboja u Srbiji. Grupa od oko 300 vojnika, koja je nakon pada Srebrenice došla u Žepu, krenula je nazad u Srebrenicu u nadi da će se probiti do Tuzle istim putem koji je koristila 28. divizija ARBiH. Jedna grupa, jačine pješadijske čete pod komandom Šefika Zejnilovića otišla je u pravcu Sušice, u rejonu Crnog potoka, gdje je namjeravala duže ostati. Plan je zasnivala na činjenici da su u tom rejonu ostale skrivene velike zalihe hrane. Grupa, koja je brojala oko sedam ljudi, prešla je teritoriju pod okupacijom VRS i pridružila se 243. motorizovanoj brigadi ARBiH na slobodnoj teritoriji. Četrnaest boraca stiglo je 3. avgusta u Goražde.⁷⁴

U izvještajima UNPROFOR-a od 31. juli i 1. avgusta, navodi se da “vojnici VRS pale kuće u Žepi i okolnim selima. U brdima se čulo puškanje i

⁷¹ AIIZ, inv. broj: 9-16155, VRS, GŠ, sektor za OBP, str. pov. broj: 12/45-975, *Razoruružavanje 1. Žepske brigade*, 29. juli 1995.

⁷² AIIZ, inv. broj: 9-16157, UNPROFOR, *Izveštaj “Ukrajinskog bataljona”*, Annex A: G2 SHQ info as of 29 July 95. /Dodatak A: Informacija G2 Štaba Sektora od 29. jula 95.

⁷³ Isto.

⁷⁴ AIIZ, inv. broj: 9-16143, ARBiH, GŠ, broj: 7-3/19.3-5, *Presjek podataka i saznanja o okolnostima pada Srebrenice i Žepe*, 23. februar 1995.

eksplozije. Jedinice UNPROFOR-a napustile su 3. avgusta Žepu i narednog dana stigle u Sarajevo."⁷⁵

Komanda Drinskog korpusa izvjestila je GŠ VRS 1. augusta "da neprijatelj nije pružao nikakav otpor. U potpunom je rasulu i bekstvu. Prema raspoloživim podacima veći broj njegovih vojnika prebacio se preko Drine, a nekoliko manjih grupa pokušalo je proboj prema Kladnju. Naše snage su vršile pretres terena. Nisu došle u kontakt sa neprijateljem. Glavne snage su izbile na liniju Jasikovica (tt 1095) – Grad (nn1267) – Crvene stijene (1244) – Crni vrh (tt 1226) – Stublić – Pogledala – Žeđ – Crnušika."⁷⁶ Srpska SJB Han Pijesak izvjestila je 3. augusta Ministarstvu unutrašnjih poslova na Palama da je jedna grupa iz Žepe presretnuta i razbijena: "na magistralnom putu Han Pijesak – Sokolac, otkrivena je grupa od dvadeset jednog muslimanskog vojnika koja bježi iz Žepe. Grupa je razbijena, pa su četiri lica zarobljena, a ostali dio se razbježao po šumama. Grupa je navodno krenula 31. jula 1995. godine iz rejonu Radava preko Podžeplja, Velikog Žepa, Kusača i Mironje prema Visočniku i dalje prema Kladnju i Olovu. Grupa je bila djelimično naoružana, jedan dio lica u uniformi, a drugi u civilnim odijelima. Radi se o pripadnicima njihove vojske koja je boravila i sačinjavala odbranu u rejonu Radava. Po njihovim saznanjima ostalo je još oko 50 lica u tom rejonu koja namjeravaju da krenu poslije njih istim putem, dok je najveći dio vojske sa članovima komande krenuo prema Drini radi predaje u Republiku Srbiju."⁷⁷

Manje grupe branioca su se tokom cijelog augusta pokušavale probiti na slobodnu teritoriju. Komandant 1. plpbr, ratni zločinac Rajko Kušić, izvjestio je 8. augusta komandu Drinskog koprusa "da je u poslijepodnevnom časovima 7. avgusta u kanjonu rijeke Prače likvidirano pet branioca Žepe. Kretali su se pravcem Luka – prevozili se preko Drine čamcem – Kamenički potok – Babina gora – Gradina – Kapetanovići – prevezli se na suhom drveću preko Drine – Crni vrh – Kopito – iznad Međeđe – Ustiprača – na Dubu bi išli na prugu i prugom pokušali preći za Renovicu." Kako navodi zločinac Kušić "grupa je bila samostalna i putovala je 10 dana." Kušić još kaže da su istog dana u blizini sela Luke zarobili i "ubili još jedno lice bez oružja starosti oko 24 godine, a rodom iz Srebrenice." Kušić naglašava da je "prije izumiranja izjavio da je zaostao iza sviji i da traži hrane."⁷⁸

U Srbiju je prešlo i predalo se njenim vlastima oko 800 žepačkih hrabrih branioca. Srbijanska policija podvrgla ih je raznim torturama. Mučila ih je, zlostavljala i ponižavala u svojim logorima Šljivovica i Mitrovo Polje. Vojska

⁷⁵ AIIZ, inv. broj: 9-16157, UNPROFOR, *Izvjestaj, Annex A: G2 SHQ as of 31 July 95. /Dodatak A: Informacija G2 Štaba Sektora od 31. jula 95./ ERNRO 11-0462-RO 11-0463 za 31. juli i 01. august 1995. godine.*

⁷⁶ AIIZ, inv. broj: 9-16157, VRS, GŠ, *Izvjestaj*, 1. august 1995.

⁷⁷ AIIZ, inv. broj: 9-16157, MUP RS, SJB Han Pijesak, *Izvjestaj-Kretanje Muslimanski jedinica iz Žepe*, 3. august 1995.

⁷⁸ AIIZ, inv. broj: 9-16135, VRS, 1. plpbr, str. pov. broj: 03-565-42/95, *Redovni borbeni izvještaj*, 8. august 1995.

RS je energično nastojala kod srbijanskih organa da joj izruče “vojnike balijske vojske” kako ih nazivala je u služenoj korespondenciji. Postigla je dogovor sa srbijanskim organima u vezi s tim. Oni su zahtijevali od VRS da za svakog pojedinačnog zarobljenika prikupi “valjanu krivično pravnu dokumentaciju.” Uprava bezbjednosti GŠ VRS odmah je pristupila tom poslu. Tražila je od GŠ da formira “ekipu od organa bezbjednosti VRS, organa RDB i Uprave krivične policije MUP” koja bi ispitala sve “zarobljene balije iz Žepe” koje je imala u svojim logorima, a u namjeri da s njihovim iskazima pribavi traženu dokumentaciju za izručenje onih koji su se nalazili u srbijanskim logorima. Predložila je da se koristi kazneno-popravni dom u Foči za smještaj zarobljenika koje bi “ekipa” u njemu isljeđivala. Nije zaboravila ni na 43 zarobljenika iz Žepe koje držala u logoru Rasadnik u Rogatici. Planirala je i njih prebaciti u Foču radi obavljanja saslušanja i pribavljanja dokaza o izvršenim KD od strane njihovih saplemenika (balija).” U Han Pijesku održan je sastanak 14. augusta. Prisustvovali su mu Ljubiša Beara, Dragiša Mihić (zamjenik rukovodioca RDB), Goran Mačar (načelnik uprave kriminalističke policije MUP-a RS) i Slobodan Avlijaš (zamjenik ministra pravosuđa). Svi sa svojim saradnicima. Dogovorili su da se svi žepački branioci prebace u KPD Foča, koji je u tom trenutku imao kapacitet “do 1000 novih zatvorenika” i da ministarstvo pravosuđa pošalje iskusnog upravnika KPD Bijeljina, Radoja Lalovića na mjesec dana da bi uspostavio “kvalitetan sistem” rada. Za kontakte s RDB MUP-a Srbije u detašmanu u Užicu određeni su Beara i Mihić. Zatvorenici su trebali biti u izolaciji. Komisiji za razmjenu ratnih zarobljenika RS, UNHCR-u, MKCK i ostalim međunarodnih humanitarnim organizacijama zabranjen je pristup do okončanja “istražnog postupka.” U formirani istražni tim imenovani su Špiro Pereula, Veselin Vucelja, Zoran Čarkić, Miodrag Maksimović, Gojko Davidović, Milan Vujinović, Željko Vasiljević i Nikola Milanović. Zoran Sekulić iz KPD Foča zadužen je da “reguliše” sve postupke i potrebe za istragu i smještaj zarobljenika. Do 14. augusta u Foču je prebačeno prvih sedamdesetak žepačkih branioca.⁷⁹

Zaključak

Ako se zna, da je posebno od početka 19. stoljeća velikodržavna nacionalna srpska i hrvatska politika, svojom artikulacijom političkih interesa i ciljeva bila usmjerena na negiranje Bosne i Bošnjaka, i da je to stalna konstanta te realpolitike onda je jasno da su Bosna i Hercegovina i Bošnjaci u njoj iz navedenih razloga stalna meta i žarište zločina genocida. Agresija na Republiku

⁷⁹ AIIZ, inv. broj: 9-16159, VRS, GŠ, Sektor za bezbjednosno-obavještajne poslove, Uprava bezbjednosti, str. pov. broj: 17/46-565/95, *Zarobljenici iz enklave Žepa-postupanje*, 14. august 1995.

Bosnu i Hercegovinu 1992. godine i sve strahote zločina genocida koji je učinjen ovoj zemlji i ovom narodu, paradigmatičan su primjer i potvrda ove konstatacije.

U želji da stvore etnički čistu, veliku srpsku državu, Srbija i Crna Gora izvršile su klasičnu agresiju na nezavisnu, međunarodno priznatu državu Republiku Bosnu i Hercegovinu, članicu UN-a i to metodama koji su po svim međunarodnopravnim pravilima i načelima zabranjeni. Ostvarenje zacrtanih "strateških ciljeva", Veliko srpski agresor je provodio i na prostorima koje su bile pod zaštitom Vijeća sigurnosti UN.

Područje Žepe možemo prepoznati kao jedan od šest takozvanih strateških ciljeva srpskog naroda koje je ratni zločinac Radovan Karadžić objavio 12. maja 1992. poslanicama takozvane skupštine srpske paradržave. Radom je iznesen dio dokaza koji pokazuju da je UN, na prostoru Žepe, umjesto da pomaže, svjesno odmagao stanovništvu te se vrlo često, svjesno, stavljao na stranu agresora. Vijeće sigurnosti Rezolucijama nije pomoglo stanovništvu u Bosni i Hercegovini. Goraždu, Tuzli, Sarajevu, Bihaću a pogotovo Srebrenici i Žepi nije pomogao ni status tzv "sigurnih zona" UN-a. Bošnjaci su ubijani i ranjavani tokom opsade, te na kraju u julu 1995., i potpuno protjerani iz Žepe. Iz svega navedenog jasno je da je veliko - srpski agresor u Žepi u periodu 1992-1995. izvršio zločin genocida, kao i druge oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

Summary

If it has been taken in consideration that, especially from the beginning of the 19th century, the great-state national Serbian and Croatian policy, with its articulation of political interests and goals, was aimed at the negations of Bosnia and Bosniaks, and that this is a permanent constant of this realpolitik, then it is evident that Bosnia and Hercegovina and Bosniaks in it, for the above-mentioned reasons, are a constant target and focal point of the crime of genocide. The aggression against the Republic of Bosnia and Hercegovina in 1992 and all the horrors of the crime of genocide committed against this country and this people are a paradigmatic example and confirmation of this statement.

In their desire to create an ethnically pure, great Serbian state, Serbia and Montenegro carried out a classical aggression against the independent, internationally recognized state of the Republic of Bosnia and Hercegovina, a member of UN, using methods that are prohibited by all international rules and principles. The realization of the planned "strategic goals", the Great Serbian aggressor, also carried out the in areas which were under the protection of the UN Security Council.

The area of Zepa can be recognized as one of the six so-called strategic goals of the Serbian people that the war criminal Radovan Karadzic announced on May 12, 1992 to the deputies of the so-called assembly of the Serbian parastate. The paper presented part of the evidence showing that the UN,

in the area of Zepa, instead of helping, deliberately deceived the population and very often consciously sided with the aggressors. The Security Council Resolutions did not help the population in Bosnia and Herzegovina. Gorazde, Tuzla, Sarajevo, Bihac and especially Srebrenica and Zepa were not helped by the status of so-called „safe zones” of the United Nations. Bosniaks were constantly being killed and wounded during the siege and eventually they were completely expelled from Zepa in July, 1995. It is clear from the above-mentioned statements that the Great Serbian aggressor in Zepa in the period 1992-1995 committed the crime of genocide, as well as other forms of crimes against humanity and international law.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo (više fondova različite provenijencije).
2. AIIZ, inv. broj: 9-16158, VRS, 1. plpbr, broj: 6/92, *Naredba*, 23. maj 1992.
3. AIIZ, inv. broj: 9-16132, VRS, GŠ, pov. broj: 16/10-10, *Službena zabilješka o razgovoru sa rodbinom palih boraca u kanjonu Žepe*, 30. juni 1992.
4. AIIZ, inv. broj: 9-9241, VRS, GŠ, str. pov. broj: 02/2- 402, Borbeno naređenje za oslobađanje Žepe i Goražda i presjecanje komunikacije Kladanj-Živinice, 1. maj 1993.
5. AIIZ, inv. broj: 9-16125, Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice i Žepe zaključen između Generala potpukovnika Ratka Mladića i Generala Sefera Halilovića u prisustvu Generala potpukovnika Philippa Morillona.
6. AIIZ, inv. broj: 2-3467, VRS, GŠ, dt. broj: 2/2-11, Direktiva za dalja dejstva op. br. 7.
7. AIIZ, inv. broj: 9-16157, UNPROFOR, The fall of Žepa-Military narrative (izvještaj Avde Palića, komandanta 285. Iblbr, 27. mart 1995).
8. AIIZ, inv. broj: 9-16142, ARBiH, 285. Iblbr, str. pov. broj: 08-13-83/95, Izvještaj. 31. maj 1995.
9. AIIZ, inv. broj: 9-16127, VRS, Drinski korpus, str. pov. broj.: 04/112-14, Stabilizovanje odbrane oko enklave Žepa i Srebrenica i stvaranje uslova za oslobađanje enklave-naređenje, 15. maj 1995.
10. AIIZ, inv. broj: 9-16157, UNPROFOR, The fall of Žepa-Military narrative (naredba Rajka Kušića, komandanta 1. plpbr, 16. maj 1995).
11. AIIZ, inv. broj. 9-16130, VRS, Drinski korpus, str. pov. broj: 04/112-17, Naređenje, 18. maj 1995.
12. AIIZ, inv. broj: 9-16128, 1. plpbr, str. pov. broj: 02-574, Naređenje, 27. maj 1995.
13. AIIZ, inv. broj: 9-16154., VRS, Drinski korpus, str. pov. broj: 01/04-156-1, Pripremno naređenje op. br. 1., 2. juli 1995.
14. AIIZ, inv. broj: 9-16137, VRS, Drinski korpus, str. pov. broj: 04/156-2, Zapovest za aktivna borbena dejstva op. br. 1., Krivaja – 95, 2. juli 1995.
15. AIIZ, inv. broj: 9-16126, 1. plpbr, str. pov. broj: 01-661/95, Zahtjev za angažovanje lansirne rampe za izbacivanje avio-bombi, 5. juli 1995.
16. AIIZ, inv. broj: 9-16153, VRS, Drinski korpus, str. pov. broj: 04/156-4, 5. juli 1995.
17. AIIZ, inv. broj: 9-16124, ARBiH, 285. Iblbr, str. pov. broj: 08-22-143/95, Obavještenje-komandant pukovnik Avdo Palić obavještenje od 09.07.1995. godine.
18. AIIZ, inv. broj. 9-16123, VRS, Drinski korpus, IKM Krivače, str. pov. broj: 02/04-158-1, Zapovest za napad na enklavu Žepa, op. br. 1, “Stupčanica”, 13. juli 1995.

19. AIIZ, inv. broj: 9-16152, VRS, Drinski korpus, str. pov. broj: 03/156-11, Stanje u enklavi Žepa-upozorenje, 13. juli 1995.
20. AIIZ, inv. broj: 9-16138, ARBiH, GŠ, str. pov. broj: 1/825-1135, Odgovor na zahtjev, 13. juli 1995.
21. AIIZ, inv. broj: 9-16139, VRS, 1. plpbr, str. pov. broj: 04-520-57/95, Borbeni izvještaj, 14. juli 1995.
22. AIIZ, inv. broj: 9-16133, Ratno predsjedništvo Žepa, Izvještaj o situaciji u Žepi, 15. juli 1995.
23. AIIZ, inv. broj: 9-16121, VRS, 1. plpbr, str. pov. broj: 04-520-58/95, Borbeni izvještaj, 15. juli 1995.
24. AIIZ, inv. broj: 9-16122, ARBiH, 285. Iblbr, str. pov. broj: 08-22-188/95, Pismo Avde Palića dr. Bećiru Heljiću, 16. juli 1995.
25. AIIZ, inv. broj: 9-16151, ARBiH, 285. Iblbr, Spisak V/O 28. Brdskog bataljona i drugih jedinica koji su došli u Žepu 16. jula 1995. godine.
26. AIIZ, inv. broj: 9-16134, VRS, Drinski korpus, IKM Krivače, str. pov. 04/2-31, Razgovor radio vezom sa Avdom Palićem, 17. juli 1995.
27. AIIZ, inv. broj: 9-16150, Pismo predsjednika Predsjedništva RBiH Alije Izetbegovića predsjedniku Žepe Mehmed efendiji Hajriću, 19. juli 1995. godine.
28. AIIZ, inv. broj: 9-16149, VRS, Drinski korpus, str. pov. broj: 03/158-1, Izlaz naoružanih formacija iz enklave Žepa, naređenje, 20. juli 1995.
29. AIIZ, inv. broj: 9-16156, VRS, 1. plpbr, str. pov. broj: 04-520-61/95, Stanje u Žepi, 21. juli 1995.
30. AIIZ. inv. broj: 9-16157, UNPROFOR, Izvještaj Ukrajinskog bataljona, Annex A: G2 SHQ info as of 23 July 95. /Dodatak A: Informacija G2 Štaba Sektora od 23. jula 1995/, 25.
31. AIIZ. inv. broj: 9-16157, UNPROFOR, Izvještaj Ukrajinskog bataljona, Annex A: G2 SHQ info as of 24 July 95. /Dodatak A: Informacija G2 Štaba Sektora od 24. jula 1995/, 26.
32. AIIZ, inv. broj: 9-16136, Sporazum o razoružavanju vojno sposobnog stanovništva u Enklavi Žepa, 24. juli 1995.
33. AIIZ, inv. broj: 9-16148., VRS, Drinski korpus, IKM Selo Gođenje, str. pov. broj: 28/95, Naređenje za pretres terena enklave Žepa, Op. br. 28/95, 24. juli 1995.
34. AIIZ, inv. broj: 9-16157, UNPROFOR, HQ Sarajevo, Office of Civil Affairs/Štab UNPROFOR-a, Sarajevo, Služba za civilne poslove/, Weekly Situation Report Number 129 /Sedmični izvještaj o stanju broj 129/, 24-30. juli 1995.
35. AIIZ, inv. broj: 9-16147, VRS, GŠ, str. pov.broj: 03/4-1767, Sprečavanje oticanja tajnih vojnih podataka u zoni izvođenja b/d, naređenje, 25. juli 1995.
36. AIIZ, inv. broj: 9-16146, ARBiH, 285. Iblbr, str. pov. broj: 08-22.309/95, 26. juli 1995.
37. AIIZ, inv. broj: 9-16157, The fall of Žepa-military narrative (Pismo Alije Izetbegovića od 26. jula 1995).
38. AIIZ. inv. broj: 9-16157, The fall of Žepa-military narrative (Poruka Avde Palića za Aliju Izetbegovića od 27.07.1995).
39. AIIZ, inv. broj: 9-16144., Izvještaj UNPROFOR-a Situacija u Žepi, rezime stanja 28. juli 1995.
40. AIIZ, inv. broj: 9-16145, VRS, 1.plpbr, Organ za B.O.P, str. pov. broj: 14-520-130/95, Spisak zarobljenih Muslimana, 28. decembar 1995.
41. AIIZ, inv. broj: 9-16144, UNPROFOR, Izvještaj o situaciji u Žepi, rezime stanja 28. juli 1995.
42. AIIZ, inv. broj: 9-16140, VRS, GŠ, sektor za OBP, 29. juli 1995.
43. AIIZ, inv. broj: 9-16155, VRS, GŠ, sektor za OBP, str. pov. broj: 12/45-975, Razoruružavanje 1. Žepske brigade, 29. juli 1995.
44. AIIZ, inv. broj: 9-16157, UNPROFOR, Izvještaj "Ukrajinskog bataljona", Annex A: G2 SHQ info as of 29 July 95. /Dodatak A: Informacija G2 Štaba Sektora od 29. jula 95.

45. AIIZ, inv. broj: 9-16143, ARBiH, GŠ, broj: 7-3/19.3-5, Presjek podataka i saznanja o okolnostima pada Srebrenice i Žepe, 23. februar 1995.
46. AIIZ, inv. broj: 9-16157, UNPROFOR, Izvještaj, Annex A: G2 SHQ as of 31 July 95. /Dodatak A: Informacija G2 Štaba Sektora od 31. jula 95./ ERNRO 11-0462-RO 11-0463 za 31. juli i 01. august 1995. godine.
47. AIIZ, inv. broj: 9-16157, VRS, GŠ, Izvještaj, 1. august 1995.
48. AIIZ, inv. broj: 9-16157, MUP RS, SJB Han Pijesak, Izvještaj-Kretanje Muslimanski jedinica iz Žepe, 3. august 1995.
49. AIIZ, inv. broj: 9-16135, VRS, 1. plpbr, str. pov. broj: 03-565-42/95, Redovni borbeni izvještaj, 8. august 1995.
50. AIIZ, inv. broj: 9-16159, VRS, GŠ, Sektor za bezbjednosno-obavještajne poslove, Uprava bezbjednosti, str. pov. broj: 17/46-565/95, Zarobljenici iz enklave Žepa-postupanje, 14. august 1995.
51. International Criminal Tribunal for former Yugoslavia (ICTY), Online baza podataka.
52. International Criminal Tribunal for former Yugoslavia (ICTY), predmet broj: IT-00-39-T, *Presuda Momčila Krajišnika*, 27. septembar 2006. godine.
53. ICTY, broj: ERN0436-7241-0436-7241, Naredba Radislava Krstića od 20. jula 1995.
54. ICTY, predmet broj: IT-05-88/2-T, *Presuda Zdravka Tolimira*, 12. decembar 2012.

Knjige/Books:

1. Agić Nusret E, *Živi štitovi*, Hronika desetog genocida nad Bošnjacima i počeci otpora naroda općine Rogatica, Hod, Sarajevo 1995.
2. Bećirević Edina, *Na Drini Genocid*, Buybook, Sarajevo 2009.
3. Donia Robert, *Iz Skupštine Republike Srpske 1991-1996*, University Press, Sarajevo-Tuzla 2012.
4. Džananović Muamer, *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu 2015.
5. Heljić Bećir-Žiga Jusuf, *Žepa na svom izvoru*, Medžlis islamske zajednice, Sarajevo 2018.
6. Huseinović Avdo, *Dželati naroda mog*, Udruženje za zaštitu istorijskih vrijednosti BiH Haber, Sarajevo 2009.
7. Izetbegović Alija, *Sjećanje, autobiografski zapis*, Oko, Sarajevo 2005.
8. Kliko Amir, *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu 2019.
9. Kulovac Šaban, *Žepa 1992-1995*, Istinu ne smijemo zaboraviti, Sarajevo 2007.
10. Kurtić Muhidin Mustafa, *Žepa, ratni dnevnik*, BMG, Tuzla 2006.
11. Mient Jan Faber, *Srebrenica: Genocid koji nije bio spriječen*, Međucrkveno mirovno vijeće (IKV), Den Haag 2002.
12. *Press centar ARBiH, Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1995.
13. *Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini*, Press centar ARBiH, Sarajevo 1995.
14. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine, narodnosni sastav po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb 1995. (priredili: Gelo Jakov, Grizelj Marinko i Akrap Anđelko).
15. *Zbornik radova: Genocid u Bosni i Hercegovini-Posljedice presude Međunarodnog suda pravde*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2011.

Internet:

- https://www.youtube.com/watch?v=m2yB-i_oaqc&t=3556s, (posjeta 27. mart 2023)
- https://www.youtube.com/watch?v=ooA_ESbc7RU, (posjeta 28. mart 2023)
- <https://www.youtube.com/watch?v=dtLvsvh06ig>, (posjeta 28. mart 2023)
- <https://www.youtube.com/watch?v=hh1DulvY6ew>, (posjeta 30. mart 2023)
- <https://www.tacno.net/dosije/digitalni-narativ-logori-sljivovica-i-mitrovo-polje/>, (posjeta 1. aprila 2023)
- <https://zonaneodgovornosti.net/digitalne-kolekcije/>, (posjeta 1. aprila 2023)